

MPRA

Munich Personal RePEc Archive

Culture and Economic Success

Ozbugday, Fatih Cemil

Ankara Yildirim Beyazit University, UNESCO Turkey National
Commission

August 2019

Online at <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/96734/>

MPRA Paper No. 96734, posted 30 Jan 2020 09:27 UTC

KÜLTÜR VE EKONOMİK BAŞARI

Doç. Dr. Fatih Cemil ÖZBUĞDAY

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

İktisat Bölümü Öğretim Üyesi

&

UNESCO Türkiye Millî Komisyonu

Sürdürülebilir Kalkınma 2030 Hedefleri İhtisas Komitesi Başkanı

İçindekiler

Giriş.....	3
1. İktisat Alanyazınında Kültür ve Ekonomik Büyüme İlişkisine Dair Yaklaşımlar.....	5
1.1. İktisat Alanyazınında Kabul Edilen Kültür Tanımı, Kullanılan Yöntemler ve Kültürün Araştırılan Boyutları	9
1.2. Kültürel Çeşitlilik ve Ekonomik Başarı.....	13
1.3. Sonuç ve Değerlendirme	18
2. UNESCO Bağlamında Kültür ve Ekonomik Başarı	20
2.1. UNESCO'nun Tanımladığı Kültürel Ekonominin Bileşenleri	25
2.2. Sürdürülebilir Kalkınma 2030 Hedefleri ve Kültür	31
2.3. Sonuç ve Değerlendirme	34
Kaynakça	37

Kültürel meseleler yaşadığımız hayatların ayrılmaz parçalarıdır. Kalkınma, yaşam standartlarımızın iyileştirilmesi olarak görülüyorsa, kalkınmaya yönelik çabalar kültür dünyasını görmezden gelemmez.

Amartya SEN

1998 Nobel Ekonomi Ödülü sahibi Hint İktisatçı

Mekân, kültür ve ekonomi ortakyaşardır.

(Scott, 2000)

Giriş

Kültürün rolüne dair yeni bir paradigma, kültürün, sürdürülebilir kalkınmayı mümkün kılmak veya ekonomik başarı elde etmek üzere bireyler ve toplumlar için zengin bir varlık olduğudur. Kültür, pek çok kanal aracılığıyla, ekonomik performansa ve kalkınmaya önemli katkılarda bulunur. Bunlar, kısaca şu şekilde özetlenebilir (Sen, 2004, s. 39-43):

1. *Kalkınmayı oluşturan unsurlardan biri olarak kültür:* Kalkınma için gerekli bir şart olan refahın artması ve özgürlüklerin genişlemesi, ancak müzik, edebiyat, güzel sanatlar veya diğer kültürel ifade ve pratiklerin yaşamlarımızı zenginleştirilmesiyle mümkün olabilir. Kişi başına oldukça yüksek bir gayri safi milli hasılaya (GSMH) ancak çok düşük müziğe, sanata, edebiyata vs. sahip olmak bir ekonomik kalkınma başarısı değildir.
2. *Ekonomik olarak kazançlı kültürel faaliyetler ve nesnelere:* Ekonomik getirisi olan çeşitli faaliyetler doğrudan veya dolaylı olarak kültürel olanaklara ve daha genel olarak kültürel çevreye bağlı olabilir. Kültürel turizm, bunun bir örneğidir. Müzik, dans ve diğer kültürel aktiviteler de oldukça büyük –hatta küresel- ticari pazarlar oluşturabilir.
3. *Kültürel faktörler ekonomik davranışı şekillendirir:* Pek çok iktisatçı, bireylerin izole bir şekilde kişisel çıkarlarını ençoklayacak bir biçimde davrandığını düşünse de gerçekte bu durum genelde böyle değildir. Kültürel faktörler; iş etiği, sorumlu davranış, risk alma iştahı, girişimcilik gibi ekonomik başarıyı etkileyebilecek birçok insan davranışı üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Ayrıca, ekonomik ürünlerin değiş-tokuşunun başarılı bir şekilde işletilmesi, yine kültürle ilişkili olan karşılıklı güvene ve örtük normlara bağlıdır.

4. *Kültür ve siyasi katılım*: Sivil etkileşimlere ve siyasi faaliyetlere katılım kültürel koşullardan etkilenir. Kamusal tartışma ve katılımcı etkileşimler geleneği, siyaset süreci için gereklidir ve demokrasinin kurulması, korunması ve uygulanması için önemli olabilir. Katılım kültürü, önemli bir sivil erdemdir.
5. *Sosyal dayanışma ve birlik*: Ekonomik etkileşimler ve politik katılımın yanı sıra, toplumsal dayanışma ve karşılıklı desteğin işletilmesi de kültürden etkilenebilir. Sosyal yaşamın başarısı, büyük ölçüde insanların birbirleri için yapabilecekleri şeylere (daha az şanslı olan kişilerin bakımı, ortak varlıkların korunması vs.) bağlıdır. Bir topluluktaki, diğerlerine yakınlık duygusu, bu topluluk için büyük bir varlık olabilir.
6. *Kültürel sahalar ve geçmiş miras*: Bir topluluğun veya ülkenin kültürel tarihinin sistematik bir şekilde keşfedilmesi, o topluluğun veya ülkenin geçmişinin daha açık ve geniş bir şekilde anlaşılmasını sağlar. Tarih, çoğunlukla, günümüzün yoğun siyasi - ve çoğu zaman tarih ile ilgili olmayan - yorumlarının izin verdiği eğilimlerden çok daha fazla kültürel etki ve gelenek içerir. Örneğin, Hindu milliyetçilerinin Hindistan'ı Hindu bir ülke olarak görme ve diğer dinleri daha aşağı bir statüde konumlandırma çabaları, Hint tarihinin muhteşem çeşitliliği (Jain kültürü, 4.yüzyıldan itibaren Hristiyanların varlığı, 8.yüzyıldan itibaren Zerdüştlerin varlığı, Müslümanlar ve Hindular arasındaki etkileşim, Sihizm dininin ortaya çıkışı ve büyümesi) ile örtüşmemektedir. Bu nedenle, tarihi nesnelere, siteler ve kayıtlar, çatışmacı modern siyasetin yol açtığı tahribatın bir kısmını telafi etmeye yardımcı olabilir. Tarihsel nesnelere ve alanların ortaya çıkarılması, korunması ve erişilebilirliği aracılığıyla geçmiş kültürel çeşitliliğin vurgulanması, çağdaş ortamlarda çeşitliliğe tolerans gösterilmesinde ve bir ulusun geçmişinin "monokültürel" okumalarının çatışma için kullanılmasına karşı bir rol oynayabilir. Tarihin hatırlanması, hoşgörünün geliştirilmesinde ve çeşitliliğin kutlanmasında –ki bunlar doğrudan veya dolaylı olarak kalkınmanın önemli özellikleri arasındadır- büyük bir destek sağlayabilir.
7. *Değer oluşumu ve evrimi üzerindeki kültürel etkiler*: Kültürel faktörler, değerlerin oluşmasında merkezi bir role sahip olabilir. Örneğin, düşük doğurganlık oranları, kız ve erkek çocukları arasında ayrımcılık olmaması, çocukları okula göndermeyi istemek gibi normların oluşması serbest ve açık kamusal tartışma kültürü tarafından etkilenmektedir.

Bu çalışma, kültürün ekonomik performansa etkisine odaklanmaktadır. Bunun için, öncelikle anaakım iktisat literatüründe kültürün ekonomik performansa etkisi üzerine yapılan akademik çalışmaların bulguları derlenmiş, ardından UNESCO'nun kültür-ekonomik kalkınma ilişkisine dair yaklaşımı özetlenmiş ve anaakım iktisat alanyazınının bulguları ışığında UNESCO'nun yaklaşımı değerlendirilmiştir. Bu çalışma boyunca, ekonomik başarıdan veya performanstan kast edilen kâr marjlarının motive ettiği vahşi ve yıkıcı ticari başarı değil kapsayıcı ve sürdürülebilir ekonomik ilerlemedir.

Bu çalışmanın sonunda, UNESCO'nun çeşitli başarılarına rağmen, kültürün kalkınma politika ve stratejilerine yaygınlaştırılması ihtiyacının devam ettiği, bu tespitin Sürdürülebilir Kalkınma 2030 Hedeflerinin bağlamında bariz bir şekilde görüldüğü ifade edilmiştir. Bundan sonrasında kültürün ekonomik başarıya veya sürdürülebilir kalkınmaya katkısını artırmak için olası öneriler sıralanmış, bu önerileri gerçekleştirmek için her şeyden önce kültürü kentsel yönetişime entegre edilmesi gerektiği, bu kapsamda, özellikle yerel yönetimlere önemli sorumluluklar düştüğü ifade edilmiştir.

1. İktisat Alanyazınında Kültür ve Ekonomik Büyüme İlişkisine Dair Yaklaşımlar

Ekonomik gelişme tarihinden bir şey öğrendiysek o da tüm farkı kültürün yarattığıdır... önemli olan [kültürden gelen] çalışmak, tasarruf, dürüstlük, sabır, azimdir.

David S. Landes

Harvard Üniversitesi'nde çalışmış ekonomi ve tarih profesörü

Bazı ülkeler neden çok zengin iken diğer bazıları oldukça fakir? Bu soruyu ele alan, Batı dünyasının modernleşme öncesi büyüme kısıtlarını aşarak 19.yüzyılda en güçlü ve varlıklı dünya medeniyeti olarak ortaya çıkışını simgeleyen Büyük İraksama (*the Great Divergence*) nosyonu sonu gelmez tartışmaları barındırır. Örneğin, neden yoksul ülkeler, zengin ülkelerin yaptıklarını taklit ederek zengin olamıyor ve hala aralarında muazzam gelir farklılıkları var? Sosyal bilimlerin

pek çok farklı disiplinlerinden gelen bilim insanları bu ıraksamanın nedenleri arasında coğrafi, kültürel veya kurumsal faktörler; etnik, lengüistik veya dini parçalanma; sömürgecilik; küreselleşme gibi pek çok etmeni sayar (Ashraf ve Galor, 2011). Ancak, iktisadî büyüme literatürü, sözü edilen bu etmenlerden kültüre uzunca bir süre kayıtsız kalmıştır. Her ne kadar kültürün ekonomik performans üzerindeki etkisine dair ilk iktisatçılar (Adam Smith, John Stuart Mill, Torstein Veblen) epeyce düşünüp yazmış olsalar da sonrasında kültür ile ekonomik başarı arasındaki bağlantıyı araştırmak çoğunlukla sosyologların, siyaset bilimcilerin, antropologların, tarihçilerin ve hatta işletmecilerin bir uğraşı olmuştur.

Kültür ve ekonomik gelişmişlik ilişkisine dair modern sosyal bilimlerdeki ilk tartışmalar Max Weber ile başlar. Max Weber, Avrupa ve Asya için farklı kalkınma yörüngelerine yol açan sosyokültürel etmenlerin önemini, din sosyolojisi ile ilgili çalışmalarında dile getirir (Weber, 1905). Diğer pek çok çalışmanın da benimsediği Weberyen bakış açısı, Avrupa kültürünün rasyonalizm eğilimini, Batı dünyasının sanayileşmesini açıklamada öne çıkarırken, Doğu kültüründeki aileye ve ataya saygının ve kişisel mükemmeliyetin (*self-perfection*) katı estetik değerleri üzerindeki vurgunun Doğu’da sürdürülebilir ekonomik büyümeyi engellediğini iddia eder (Ashraf ve Galor, 2011). Buradaki “*kültürel determinizm*” olarak da bilinen kültürel hipotezin temel önermesi, toplumsal normların, geleneklerin ve etiğin, teknolojik yeniliği ve kapitalist kalkınmanın girişimci ruhunu besleme becerisi bakımından sıralamaya tabi tutulabileceğidir.

Ancak, ekonomik büyüme üzerine çalışan iktisatçılar 1990’lı yılların sonuna kadar kültürü ekonomik fenomenlerin olası bir belirleyicisi olarak görmeyerek kültürel determinizmi reddettiler. Bunda kısmen de haklılardı. Mesela, Sen (2004), Max Weber’den bu yana dile getirilen kültürel determinizmin iktisadî izdüşümlerini eleştirirken bu konudaki hipotezlerin oldukça yetersiz kanıtlardan elde edildiğini, yarı-gerçekler veya çeyrek-gerçeklerin fena halde yanıltıcı olabileceğini, kültürel determinizm kuramlarının gerçek dünyanın bir adım gerisinde kaldığını ileri sürer. Buna göre, Max Weber’in (19. yüzyıl deneyimine dayanarak) “Protestan ahlâkının” ekonomik büyümeye etkisi hakkındaki tezi yaygın bir şekilde tanınmaya başladığında, Fransa ve İtalya da dâhil olmak üzere pek çok Katolik ülkesi Protestan İngiltere’den veya Almanya’dan daha hızlı büyümeye başlamıştı. Bunun üzerine yaygın tezin değiştirilmesi gerekiyordu ve bu sefer ekonomik kalkınma için ayrıcalıklı kültürün Protestan kültürü yerine Hristiyan ve batılı olduğu tezi baskın hale geldi. Ancak, kalkınmanın kültürüne dair Avrupa merkezli bir bakış açısı hâkim

olduğunda, Japonya, Batı'dan çok daha hızlı büyümekteydi. Dolayısıyla, Japon kültürü de ayrıcalıklı kategoriye dâhil edilmeliydi ve bu kez de Japon değerler sistemi, Samuray kültürünün rolü vs. üzerine pek çok çalışma yapıldı. Ancak, Japonya'nın benzersizliği anlaşıldığı vakit, Doğu Asya ekonomileri çok hızlı büyüyordu. Bu yüzden, Japonya'nın benzersizliği teorisinin kapsamını "Konfüçyüsçü" etiği, hatta daha geniş çerçevede "Asya değerlerini" içerecek bir şekilde genişletme ihtiyacı hâsıl oldu. Öte yandan, "Konfüçyüsçü" kuramın ekonomik etkileri anlaşıldığında, bu sefer de dünyadaki en hızlı büyüyen ekonomi Budist bir ülke olan Tayland'dı. Kısacası, büyük kültürel kuramlar, ekonomik performansı tahmin edici bir araç olarak hizmet etmekten ziyade, gerçek dünyayı bir adım arkadan izler. Bütün bunlar, kültür ile ekonomik kalkınma arasında bir bağlantı olmadığını söylemez. Muhakkak ki tüm kültürler ekonomik büyüme için eşit derecede elverişli değildir. Örneğin, Afrika'daki bazı kabile toplumları ekonomiyi sıfır-toplamlı bir oyun olarak görür. Buna göre kişisel her bir kazanç şans, sahtekârlık ya da büyücülüğün bir ürünüdür ve toplumsal bütünlükten bir şeyler koparır. Ayrıca yaş, toplumsal cinsiyet, aile bağları sosyal statü için eşikleri temsil eder ve insanların sosyal pozisyonlarını geliştirmek için çalışmaları istenmez (Platteau, 2015). Yine Afrika'daki bazı yerel kültürlerde gelirin fazlası evlilik, sünnet, cenaze merasimlerinde ziyadesiyle harcandığından ekonomik kalkınma için gerekli olan tasarruflar düşüktür (Maridal, 2013). Sahra-altı bazı ülkelerde bireyler, hayatın anlamının geleneksel düzeni korumaktan geçtiğine inanır ve sosyal ve ekonomik başarı peşinden koşmaz. Hindistan'daki kast sistemi, belli bir kasttaki bireylerin yoksulluktan kaçma çabalarını engelleyen, meslek seçimini sınırlayan ve beklentilerini ortadan kaldıran "kalıtsal eşitsizlik" nosyonunu teşvik eder. Yani Hint inançlarını, tercihlerini ve davranışlarını şekillendiren mekanizmalar aracılığıyla, kast sistemi ekonomik zarara yol açar (Kuran, 2004). Bazı Amerikan yerlileri ise bir bireyin diğerlerinden "daha iyi" olarak ayrışmasını hoş karşılamaz. Böylesi kültürel ortamlarda, yeni bir girişimde bulunmak, yenilik yapmak, servet biriktirmek, yatırım yapmak ve böylelikle ekonominin büyümesini sağlamak neredeyse imkânsızdır (Castellani, 2019). Ancak, kültürü, ekonomik gelişmenin tekil, durağan ve bağımsız bir kaynağı olarak görme girişimleri de başarısız olmuştur (Sen, 2004).

İktisatçıların 1990'lı yılların sonuna kadar kültürü ekonomik fenomenlerin olası bir belirleyicisi olarak görmemelerinin bir başka nedeni ise kültür nosyonunun oldukça geniş olması ve hangi mekanizmalarla ekonomik sonuçları etkilediğinin belirsiz olmasıydı. Kültürün etkisini, iktisadî kararların alındığı ekonomik ve kurumsal çevreden ayırtırmak oldukça güçtü. Ülkelerin

ekonomik performansları arasındaki farklılıklar, farklı ekonomik ve kurumsal çevrelerden mi yoksa sosyal tutumlardaki farklılıklardan mı kaynaklanmaktaydı? (Fernández, 2011) 2. Dünya Savaşı sonrasında iktisat öğretisi matematiksel karmaşıklığını artırdı ve ölçülmesi zor olan değişkenleri göz ardı etti. Siyaset bilimi ve sosyoloji gibi disiplinlerin kültür hakkındaki değerlendirmeleri dikkate alınmadı. Ekonomik fenomenler için öne sürülen kültürel açıklamalar, entelektüel tembelliğin bir ürünü olarak görüldü (Castellani, 2019). Bununla beraber iktisat bilimi, kültür ve ekonomi arasındaki ilişkide – belki de aşırı özgüvenden ötürü- kültürü ekonomik güçlerin sadece bir sonucu olarak açıklamaya çalıştı. Bir başka deyişle, kültür, ekonomik güçlerin şekillendirdiği içsel bir değişkendi. Chicago ekolü olarak bilinen bu akım, Marxian ruhu taşısa da sınıf çatışmasına yönelik herhangi bir vurgusu yoktu. Bu dönemde, kültürün ekonomik sonuçlar üzerindeki etkisi hakkındaki çalışmaları iktisatçı olmayanlar yapmaktaydı. Örneğin, Banfield (1958), az gelişmişliğin bir nedeni olarak kültürel açıklamalar getiren bir çalışmaydı. Güney İtalya'nın az gelişmişliğini, “ahlâkdışı ailecilik” (*amoral familism*) diye tanımladığı, sakinlerinin aşırı bir şekilde küçük kişisel çıkarların peşinden koşmasıyla açıklıyordu (Guiso vd. 2006).

1990'lı yılların sonu ve 2000'li yılların başında ise kurumlar ve ekonomik kalkınma üzerindeki araştırmaların yoğunlaşması neticesinde iktisatçılar formel kurumların yanı sıra enformel kurumlara da ilgi duymaya başladı. Bu da enformel kurumların başında gelen kültür üzerinde daha fazla düşünmeyi beraberinde getirdi. Kültürün de formel siyasi ve hukuki kurumlar gibi bireysel davranış üzerinde kısıt koyarak iktisadî sonuçlar üzerindeki etkisi olduğu savı ortaya çıktı. Landes (1998) gibi kurumsal iktisatçılar, kültürden inanç ve değerlere, inanç ve değerlerden ekonomik sonuçlara olan bağlantılar üzerinde durdu ve tutumluluk, sıkı çalışma, azim, dürüstlük ve hoşgörü gibi kültürel faktörlerin ulusal ekonomik başarıya yol açtığını ifade etti. Ancak, Landes (1998) gibi çalışmalar istatistiksel analizlerden ziyade anlatıma dayalı kanıtları kullanıyordu. Sonrasında, daha fazla ve daha kaliteli verinin toplanabilmesiyle ekonomistler kantitatif teknikleri kullanarak kültürün ekonomik sonuçlar üzerindeki etkisini daha sistematik bir şekilde analiz edebilmeye başladı (Guiso vd. 2006). Yine de bu kantitatif analizlerin kültürün ekonomik kalkınma üzerindeki nedensel etkisini tahmin ederken üzerinden gelmesi gereken önemli bir sorun, kültürün ekonomik kalkınmaya göre içsel olabileceğiydi. Zira kültürün ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi olacağı gibi ekonomik kalkınma da kültür ve sosyal yaşam üzerinde dönüştürücü etkilere sahiptir (Tabellini, 2010). Bu çalışma, sadece kültür ile ekonomik sonuçlar arasında uygun

kantitatif teknikleri kullanarak nedensellik bağımlı kurmayı başarmış akademik çalışmalara yer vermektedir.

1.1. İktisat Alanyazınında Kabul Edilen Kültür Tanımı, Kullanılan Yöntemler ve Kültürün Araştırılan Boyutları

İktisat literatüründe kültür, Guiso vd. (2006)'da geçtiği şekliyle *etnik, dini ve sosyal grupların kuşaktan kuşağa büsbütün değişmeden aktardıkları göreneksel inanç ve değerler* olarak tanımlanabilir. Alanyazında yapılan diğer tanımlar da dikkate alındığında kültür ile ilgili üç ana özellik öne çıkar: 1. Kültür bireylerden oluşan bir grup için ortaktır ve sosyalleşme yoluyla iletilir; 2. Kültür, insan etkileşimi üzerinde enformel kısıtlamalar koyar, 3. Kültür, bilgi ya da beşerî sermaye ile aynı şey değildir (Castellani, 2019).

İktisat alanyazınında kültürün ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi incelenirken izlenebilecek birkaç yol vardır. Bazı araştırmalar, farklı kültürel geleneklere ve bunların ekonomik sonuçları olan beklentiler, tercihler ve kararlar üzerindeki etkilerine odaklanır. Bu araştırmalar, belli bir grubu kültürel özellikleri bağlamında derinlemesine inceler veya birkaç sosyal grup arasında birtakım kültürel özelliklerin etkisini karşılaştırır. Bir başka yöntem, bir toplumdaki farklı etnik grupların etkileşiminin ekonomik etkilerini ele alır (Montalvo ve Reynal-Querol, 2014). Bu araştırmalarda kültürün nasıl ölçüleceği de önemlidir. İktisatçılar, kültürü üç farklı yolla ölçer: anket verisi kullanmak, epidemiyolojik çalışmalar yapmak (ikinci-nesil göçmenlere odaklanmak suretiyle ekonomik ve kurumsal çevrenin etkisi sabit tutarak kültürün etkisini soyutlamak) ve deneyler yapmak (Alesina ve Giuliano, 2015). Birinci yöntemde, anket verilerinin sonuçları ülke bazında toplulaştırılarak değerler ve inançların bir ölçüsü olarak kullanımı mümkün olur. Ülke düzeyinde toplulaştırılan sonuçların daha sonra ekonomik sonuçlarla korelasyon ilişkisi kurulur. Bu yöntemin sakıncaları ters nedensellik ve dışlanan değişkenler gibi problemlerdir. Bu anketlerden en bilineni, siyaset bilimci Ronald Inglehart tarafından tasarlanan ve dünya üzerinde 60 ülke için yapılan Dünya Değerler Anketidir (*World Values Survey*). İkinci yöntem olan epidemiyolojik çalışmalarda, farklı ülkelerden gelen göçmenlerin aynı hedef ülkede davranışlarının nasıl değiştiği incelenir. Bu yaklaşım, genelde ikinci-nesil göçmenlere odaklanır ve kültürel özelliklerin dikey iletiminin etkisini yakalar. Bu yaklaşımı kullanan çalışmaların sonuçları bazı kültürel özelliklerin, insanlar farklı kurum ve değerlere sahip bir topluma taşındıklarında

onlarla birlikte gittiğini ortaya koyar. Bu da kültürel değerlerin direşken olduğunu gösterir. Üçüncü yöntem olan deneysel (*experimental*) araştırmalar ise farklı kültürlerden gelen insanların güven, kamusal mal, ultiatom veya diktatör oyunu gibi deneysel iktisat alanyazınında bilinen oyunları oynarken nasıl farklı davrandıklarını inceler (mesela Henrich vd. 2001). Bu çalışmalara yöneltilen bir eleştiri ise sonuçların dışsal geçerliliği ile alakalıdır: küçük gruplarla oynanan oyunlardan elde edilen sonuçların bir ülke, etnik grup vs. için ne kadar genelleştirilebilir olduğu şüphelidir (Alesina ve Giuliano, 2015).

Kültürün, anaakım iktisat bağlamında analiz edilmesi güven kavramı ile başlar. Nobel iktisat ödülü sahibi Kenneth Arrow, ekonomik gerikalmışlığın karşılıklı güvenin eksikliği ile açıklanabileceğini söyler (Arrow, 1972). Zira piyasa ekonomilerinin başarılı bir şekilde gelişmesinin bir önkoşulu sadece kapalı bir grup içinde etkileşimden farklı olarak “isimsiz” pek çok bireyle değiş-tokuşun yapılmasıdır. Bu doğrultuda, *genellenmiş güven ve güvenilirlik* başarılı ekonomik kalkınmanın temel taşıdır (Algan ve Cahuc, 2010). Banfield, Putnam ve Fukuyama gibi siyaset bilimcilerin yanı sıra Knack ve Keefer (1997) ve La Porta vd. (1997) gibi iktisatçılar da güvenin ekonomik getirisi üzerinde durur. Ancak, güven, miras alınan kültürel bir değişken değildir ve hukuki sistemin (Glaeser ve Shleifer, 2002; La Porta vd. 2008) ya da eğitime yatırımın bir neticesi de olabilir. Dolayısıyla, kültür, güvenin dışında başka mekanizmalar aracılığıyla da ekonomik sonuçları etkileyebilir. Bunun farkına varan ekonomistler, kültür ve iktisadî sonuçlar arasında daha doğrudan bağlantıları araştırmaya koyulmuştur (Guiso vd. 2006).

İktisadî büyüme literatürü, kültür-ekonomik büyüme ilişkisini araştırırken çoğunlukla farklı kültürel özelliklerin ekonomik büyümeyi nasıl etkilediğine odaklanır. Ekonomik kalkınma üzerinde etkisi en çok araştırılan kültürel özelliklerden birisi bireysellik (*individualism*) veya tam tersi kolektivizmdir. Buradaki temel sav, bireyselciliğin kişisel özgürlük ve başarıyı öne çıkararak keşifler, yenilikler veya artistik eserler gibi kişisel başarıları sosyal statü ile ödüllendirmesinin daha güçlü ekonomik güdülere yol açacağıdır. Gorodnichenko ve Roland (2011), bireyselciliğin uzun-vade ekonomik büyümeye ve inovasyona neden olduğunu gösterir ve sürdürülebilir ekonomik büyüme için kültürel değişkenler arasında en önemlisinin bireysellik-kolektivizm boyutunda olduğunu öne sürer. Benzer şekilde, Gorodnichenko ve Roland (2017) bireyselci kültürün, ekonomik büyüme üzerinde genelleşmiş güven (*generalized trust*) gibi diğer kültürel değişkenlerden daha sağlam ve güçlü bir nedensel etkisi olduğunu ortaya koyar.

Ekonomik kalınma üzerinde etkisi olan bir başka kültürel özellik “genelleşmiş ahlâklılık”tır (*generalized morality*). Tabellini (2008, 2010) ekonomik kalkınma için genelleşmiş ve kısıtlı ahlâklılığın etkilerini araştırır. Kısıtlı ahlâklılık, sadece yakın aile üyelerine karşı işbirlikçi bir davranış hali olarak tanımlanırken, genel ahlâklılıkta işbirlikçi davranış toplumdaki her bir bireye gösterilir. Ahlâkdışı ailecilik ve düşük genelleşmiş güven gibi kültürel öğelerin ekonomik büyümeye zarar verdiğini pek çok makale gösterir (Algan ve Cahuc, 2010; Guiso vd. 2006; Tabellini, 2010). Bununla beraber, Conzo vd. (2017) Avrupa ülkelerinin verisini kullanarak kısıtlı ahlâk (düşük güven ve saygı, yüksek itaat) ile karakterize edilen bir kültürün psikolojik ihtiyaçların tatminine ve öznel esenliğe (*subjective well-being*) zarar verdiğini ortaya koyar. Bu da kültürün kişi başına düşen yüksek gelirin veya ekonomik büyümenin yanı sıra ekonomik kalkınmanın diğer önemli bir unsuru olan öznel esenlik için de önemli olduğunu gösterir.

Güven, bireysellik ve genelleşmiş ahlâklılığın yanı sıra bağımsızlık ve eşitlikçilik düşüncesi de ekonomik kalkınma üzerinde etkisi olan kültürel özelliklerdendir. Mesela, Liñán ve Fernandez-Serrano (2014), Avrupa ülkelerinde bağımsızlık ve eşitlikçiliği öne çıkaran kültürlerin mevcut toplumsal düzenin koşulsuz kabul edildiği kültürlere göre daha fazla ekonomik büyümeye neden olduğunu bulur.

Dini inanç da ekonomik büyümeyi etkileyen bir başka kültürel boyuttur. Barro ve McCleary (2003) ülkeler-arası bir örneklem kullanarak, kiliseye daha fazla gitmenin ekonomik büyümeyi azalttığını; cennet, cehennem ve ölüm sonrası hayata inancın ise ekonomik büyümeyi artırdığını gösterir. Özellikle, cehennem korkusunun ekonomik büyüme için cennet müjdesinden daha etkili olduğunu ortaya koyar. Ancak bir başka makalelerinde, 81 ülkeden oluşan bir örneklem kullanarak sadece ölüm sonrası yaşama inancın, kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hasıladaki büyümeyi şekillendirmede önemli bir rolü olmadığını bulurlar (McCleary ve Barro, 2006).

Çalışmaya dair tutumlar ve fakirlik algısı, ekonomik kalkınmayı etkileyen diğer kültürel öğelerdendir. Bu minvalde, mesela, şansın, gelirin önemli bir belirleyicisinin olduğunun düşünüldüğü ülkelerde yeniden dağıtım politikaları daha güçlüdür. Örneğin, Alesina ve Angeletos (2005), gelirin önemli bir belirleyicisinin şans olduğunu düşünenlerin oranı ile ulusal gelirden sosyal refah harcamalarına ayrılan payın birbiriyle çok yüksek bir korelasyon halinde olduğunu gösterir.

Kültürün ekonomik büyümeye katkısının bir başka yolu ise kültürel varlıklardır. Kültürel hizmetlerin olduğu bölgeler, beşerî sermayesi yüksek yaratıcı bireyleri cezp etmek suretiyle bölgesel büyüme oranlarında bir artış yakalayabilir (Glaeser, 2005). Falck vd. (2011) Alman şehirleri için yaptıkları analizde, barok bir opera binasına yakınlığın bölgedeki yüksek beşerî sermayeli çalışanların oranının önemli bir belirleyicisi olduğunu gösterir. Bu analizin devamında ise Falck vd. (2011) barok opera binasına yakınlığa değer atfeden yüksek beşerî sermayeli çalışanların sayısında bir artışın daha yüksek bölgesel ekonomik büyümeye yol açtığını ortaya koyar.

Kültürel miras alanlarının ekonomisi üzerine önemli bir çalışma Wright ve Eppink (2016) tarafından sunulmuştur. Wright ve Eppink (2016), miras alanlarının ekonomik değerlendirme çalışmalarının bir meta-analizini yaparak, somut miras alanlarının değerinin belirleyicilerini anlamaya çalışır. Bu çalışma 3 temel sonuca ulaşır: ilk olarak, miras alanlarının değerleri, çevresindeki bölgedeki nüfus yoğunluğu ile ilişkilidir. İkincisi, aktif olarak bir miras alanını korumayı düşünen çalışmalar (uyarlamalı yeniden kullanım ve koruma), sadece pasif alan korumasını (koruma ve erişim) değerlendiren çalışmalardan daha yüksek değerlendirme tahminlerine ulaşmıştır. Özellikle, bir topluluk bir miras alanını günlük yaşamın bir parçası olarak yaşayabildiğinde, ekonomik ve kültürel değerler daha sık tecrübe edildiği için, alanların uyarlanabilir yeniden kullanımını (*adaptive reuse*), oldukça değerlidir. Üçüncüsü, ülke gruplama etkilerinin çalışmalar arasında farklılık arz ettiği görülmüştür. Bir başka deyişle, miras alanlarının korunmasına yönelik tercihler ve itici güçler ülkeler arasında yapısal olarak farklıdır. Bu bulgular, miras koruma yatırımları için 2 öneriyi işaret etmektedir. Birincisi, maliyet-etkin koruma politikalarının, düşük nüfus yoğunluğuna sahip bölgelerdeki miras alanlarının yerine kentsel bölgelerdeki miras alanlarına öncelik vermesi gerektiğidir. İkincisi, herhangi bir koruma projesi, bir miras alanına kendi toplumu içinde aktif bir rol verilmesi, yani uyarlamalı yeniden kullanım için korunması, amacıyla gerçekleştiriliyorsa, bu proje yatırımından elde edilen değer, örneğin, söz konusu kültürel miras alanının basit bir şekilde korunmasından elde edilen değerden çok daha yüksek olacaktır.

1.2. Kültürel Çeşitlilik ve Ekonomik Başarı

Kültür ve ekonomik başarı arasındaki bağlantı incelenirken ayrı bir parantez açılması gereken araştırma konularından birisi de kültürel çeşitliliğin ekonomik performans üzerindeki etkisidir. Alanyazındaki akademik çalışmalar dikkate alındığında, kültürel çeşitliliğin ekonomik etkileri nedir sorusunun yanıtı net değildir. Örneğin, kültürel çeşitlilik, bir yandan ürün veya hizmet çeşitliliğini artırıp üretim ve yenilik için gerekli olan becerileri artırırken, diğer yandan çatışmalara yol açabilir veya kamu mallarının optimal altı bir düzeyde sunulmasına neden olabilir (Bellini vd. 2013). Kültürel çeşitliliğin olumlu veya olumsuz ekonomik etkilerini özdeşleyen akademik çalışmaların olduğu zengin bir literatür mevcuttur. Bu zengin literatürdeki çalışmalardan bazıları ülkeleri kıyaslayarak çeşitliliğin ekonomik etkilerini anlamaya çalışırken, daha mikro düzeyde yapılan çalışmalar ise göçmenlere odaklanarak çıkarımlarda bulunmaya çalışır. Bu çalışmalar, kültürel çeşitliliği, çoğunlukla etnik çeşitlilikle ölçer. Etnik çeşitlikten kastedilen ise etno-lengüistik parçalanma veya etno-lengüistik kutuplaşma endeksleridir (Alesina vd. 2016a).

Etnik çeşitlilik, birkaç farklı mekanizma aracılığıyla ekonomik sonuçları etkiler (Montalvo ve Reynal-Querol, 2014). Örneğin, etnik farklılıklar bireysel tercihleri etkileyebilir. Kendileriyle aynı etnik grupta yer alan diğer bireylerin esenliği, bireylerin kişisel tatminini (ekonomik jargonda faydasını) artırabilir. Ya da bireyler güven ilişkisinden ötürü sadece kendileriyle aynı etnik gruptan yer alan kişilerle piyasa işlemlerini gerçekleştirmek isteyebilir. Bununla beraber, etnik çeşitlilik üretim fonksiyonuna da girebilir: farklı yetenekleri olan ve problemleri farklı açılardan görüp çözme becerisi olan bireyler üretkenlikte bir artışı sağlayabilir (Alesina ve Ferrara, 2005). Alanyazındaki çalışmalar, kültürel çeşitliliği çoğu kez etnik çeşitliliği gösteren, “etnik parçalanma endeksi” (*index of ethnic fractionalization*) adı verilen bir endeks ile ölçer. Bu endeks rastgele seçilen iki bireyin farklı etnik gruplardan olma olasılığını ifade eder.

Etnik çeşitlilik ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin, iktisat alanyazınında sistematik bir şekilde ele alınması Easterly ve Levine (1997) ile başlar. Easterly ve Levine (1997) ülkeler arası regresyonlar kullanarak Sahra-altı Afrika ülkelerinin yaşadığı ekonomik trajedilerin nedeninin etnik çeşitlilik olduğu sonucuna varır. Bu çalışmanın bulguları, bir ülkenin etnik yapısının tam homojenlikten tam heterojenliğe gidişini ekonomik büyüme oranında yüzde ikilik bir düşüşle ilişkilendirir. Bu makaleden sonra, ilgili alanyazın etnisiteyi ekonomik sonuçların önemli bir belirleyicisi olarak görmeye başlar. Örneğin, bir başka makalede Dincer ve Wang (2011), Çin'in

eyaletleri için 1982-2007 yılları arasında etnik çeşitliliğin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini inceler ve negatif bir etki tahmin eder.

Başka akademik çalışmalar da etnik çeşitliliğin büyüme dışındaki makro etkileri hakkında benzer bulgulara ulaşmıştır (Alesina ve La Ferrara, 2005; Alesina vd. 2003). Bir başka makalede, ABD'nin neden Avrupa'dakine benzer bir refah sistemi olmadığına cevabı olarak Alesina vd. (2001) ABD'deki çeşitliliği öne sürer. Buna göre, ırksal husumetten ötürü, çoğunluğu Afro-Amerikan olan fakirlere yeniden dağıtım, politik olarak istenmediğinden, ABD'nin Avrupa'dakine benzer bir refah devlet sistemi yoktur. Bir başka ifadeyle, etnik olarak parçalanmış toplumlarda “yeniden dağıtıcı” politikalara verilen değer düşüktür.

Etnik çeşitliliğin yol açabileceği bir başka ekonomik etki de kamusal malların (*public goods*) arzına yöneliktir. Adalet sistemi, ulusal savunma, parklar, kanalizasyon gibi devlet tarafından finanse edilen ve vatandaşların hizmetine sunulan imkânlar kamusal mallara birer örnektir. Etnik çeşitlilik-kamusal mal arzı ilişkisini ilk kez Alesina vd. (1999) dile getirir. Buna göre, Amerikan şehirlerinde eğitim veya yollar gibi kamusal malların arzı etnik parçalanma ile ters orantılıdır. Etnik grupların kutuplaştığı ve politikacıların etnik seçmenlerinin olduğu şehirlerde, kamusal mallara harcanan bütçenin oranı daha düşüktür. Etnik temelli çıkar gruplarının temsilcileri, sadece kendi gruplarının yararlanabildiği kamusal malları yatırım yapmaya değer bulur. Miguel ve Gugerty (2005) ise Kenya'da etnik çeşitlilik ile ilkökul harcamaları ve su kuyusu finansmanı arasındaki ilişkiyi inceler ve Afrika'nın bu kırsal kesiminde etnik çeşitliliğin kamusal mal arzu ile negatif bir ilişkiye sahip olduğunu gösterir.

Etnik çeşitliliğin ekonomik etkisini araştıran iktisatçılar için bir başka konu güven ve iş birliğidir. Güven, ekonomik etkileşimin maliyetini düşürerek ekonomik kalkınmaya katkı sağlar. Kültürel çeşitliliğin olduğu bölgelerde işlem maliyetleri yüksek olabilir. Pek çok ampirik araştırma, çeşitliliğin düşük sosyal etkileşim düzeylerine ve aynı bölgedeki yerleşiklere karşı düşük güven duygusuna yol açtığını gösterir. Alesina ve La Ferrara (2000) Amerikan şehirleri için toplumdaki gelir, etnisite veya ırk heterojenliği ile hobi kulüpleri, gençlik grupları gibi sosyal etkinliklere katılım düzeyi arasındaki ilişkiyi araştırır. Bulgulara göre, ırksal heterojenlik kadar olmasa da etnik parçalanmanın sosyal etkinliklere katılım üzerinde olumsuz bir etkisi vardır. Bir başka çalışmada, Alesina vd. (2002) kimin kime neden daha fazla güvendiğini araştırır. Amerikan eyaletleri için yapılan bu çalışmada yazarlar, geçmişteki travmatik deneyimlerin, geçmişte ayrımcılığa uğrayan

bir grubun mensubu olmanın, ekonomik başarısızlığın veya yüksek ölçüde gelir eşitsizliğinin olduğu ırksal açıdan karma bir toplumda yaşamının, güveni önemli ölçüde azalttığını bulurlar. Biggs vd. (2002) ise ekonomik değiş-tokuşun etnik şebekeler sayesinde artıp artmadığını test eder. Kenya için yaptıkları çalışmada araştırmacılar, etnisitenin resmi finansman kaynaklarına erişimi etkilemediğini, ancak etnik bir grubun mensubu olmanın tedarikçi kredisi gibi enformel finansman kaynaklarına erişimi mümkün kıldığını tespit ederler. Guiso vd. (2009), geçmiş çatışmalar, dini, genetik veya bedensel benzerlikler gibi kültürel boyutların etkilediği güven duygusunun ülkeler arası ticareti ve yatırımı etkilediğini gösterir.

Ancak, ulaşılan bu olumsuz sonuçların üzerinde biraz daha düşünmek elzemdir. Collier (2001)'in ampirik analizleri, etnik çeşitliliğin verimlilik ve ekonomik büyüme üzerindeki negatif etkisinin sadece demokratik olmayan rejimlerde ortaya çıktığını gösterir. Dolayısıyla, siyasi haklar kısıtlandığında etnik çeşitliliğin ekonomik büyümeye zarar verdiği ileri sürülebilir (Montalvo ve Reynal-Querol, 2014). Bununla birlikte, Easterly (2001) "iyi" kurumların, etnik çeşitliliğin olumsuz etkilerini azalttığını iddia eder. Yeterince iyi kurumların olduğu ülkelerde etnik çeşitlilik ekonomik büyümeyi olumsuz bir şekilde etkilemez. Bunun nedeni gerek formel kurumlardan gerekse güven gibi enformel kurumlardan ötürü toplumun öngörülebilir bir şekilde işlemesidir. Demokrasi ve kurumların kalitesinin yanı sıra, etnik çeşitliliğin ekonomik değişkenler üzerindeki etkisini değiştiren bir başka faktör de gelir düzeyidir. Alesina ve La Ferrara (2005) çeşitliliğin olumsuz ekonomik etkisinin düşük gelir düzeylerinde, yani fakir ülkelerde, daha şiddetli olduğunu ifade eder. Zengin ülkelerde ise çeşitlilik ekonomik başarıyı beraberinde getirir. Alesina vd. (2016a) eğitilmiş göçmen işgücündeki çeşitliliğinin yüzde bir artmasının uzun-vadeli ekonomik çıktıyı yüzde iki civarında artıracığını hesaplar. Çeşitlilik ve ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiye dair bir başka hipotez de bu ilişkinin ters-U şeklinde olduğudur. Ashraf ve Galor (2013) yaptıkları çalışmada, kişi başına düşen en yüksek gelirin orta düzey bir çeşitlilikte yakalanacağını gösterir. Bununla beraber, kültürel çeşitliliğin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi, ülkelerin coğrafi koşullarına da bağlı olabilir. Örneğin, Ashraf ve Galor (2011) sanayileşme öncesi coğrafi tecridin dışsal olarak belirlediği kültürel çeşitliliğin, sanayileşme sürecinde ekonomik kalkınma üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu ortaya koyar.

Çeşitliliğin olumsuz ekonomik etkilerini ortaya koyan akademik çalışmalarla ilgili bir başka eleştiri de laboratuvar olarak ülkelerin seçilmesidir. Bu eleştirilere göre, çeşitliliğin

ekonomik etkileri hakkında uygun laboratuvar bir şehir olabilir. Daha küçük mekânsal birimlerde, farklılıklar daha kolay bir şekilde etkileşime girebilir. Kentler, farklı fikirlere sahip bireylerin etkileşime girerek yeni ve ekonomik açıdan anlamlı ürünleri ve süreçleri yarattığı ve bu yolla ekonomik büyümenin motoru olan mekânsal birimlerdir (Kemeny, 2012; Bairoch, 1991; Glaeser vd. 1992; Duranton ve Puga, 2001). Ayrıca, şehirlere odaklanmak, coğrafi ve tarihsel etmenler, kurumların kalitesi ve kalkınma aşaması gibi ekonomik performans üzerinde etkisi olabilecek faktörlerin etkisini kontrol eder (Bellini vd. 2013; Ager ve Brückner, 2013). Bu doğrultuda, şehirlere odaklanan çalışmaların bir kısmı, örneğin, kültürel çeşitliliğin artmasının doğma-büyüme vatandaşlar için daha yüksek ücretlere ve verimliliğe yol açtığını ortaya koyar (Ottaviano ve Peri, 2005a; Ottaviano ve Peri, 2005b; Ottaviano ve Peri, 2006). Bu minvalde, kültürel çeşitlilik ve kentsel ekonomik performans ilişkisi üzerine geniş bir alanyazın gelişir. Örneğin, Ottaviano ve Peri (2006), ABD’de doğmuş Amerikan vatandaşlarının kültürel olarak çeşitlenmiş ortamlarda daha verimli olduklarını hesaplar. Sparber (2010) ABD’deki şehirlerde çeşitliliğin üretkenliği artırdığını gösterir. Niebuhr (2010) ise işgücündeki kültürel çeşitliliğin Almanya’da bölgesel Araştırma-Geliştirme (Ar-Ge) sektörlerinde patent başvurularıyla ölçülen performansı artırdığını ortaya koyar. Suedekum vd. (2014) Almanya’da kent bazındaki iş gücü piyasaları için yaptıkları çalışmada işçiler arasındaki kültürel çeşitliliğin yerel üretkenliği artırdığını bulur. Bu bulgular, çeşitliliğin, beşerî sermayenin taşma etkilerine (*human capital spillovers*) haiz kentsel bir kamusal mal gibi düşünüleceğini işaret eder (Kemeny, 2012). Bu önermeyi, “*çeşitliliğin ve toleransın olduğu kentlerde yaratıcı insanların yaşamasının daha olası olduğu, bu yüzden yaratıcılık ve yenilikçilik becerisine sahip insanların çalıştığı yüksek teknoloji ve araştırma endüstrilerinin bu kentlere cezp edileceği*” ifadesiyle Florida (2002) de dile getirir.

Firma veya fabrika bazında yapılan araştırmalar da çoğunlukla yukarıdaki bulguları onaylar. Trax vd. (2015) Alman fabrikalarında farklı uluslardan gelen çalışanların çeşitliliği arttıkça toplam faktör verimliliğinin arttığını gösterir. Danimarka’daki firmalar için yapılan bir araştırmada, Parrotta vd. (2014) etnik çeşitliliğin firmaların patentleme faaliyetlerini artırdığını ortaya koyar. Böheim vd. (2012) Avusturya’daki fabrikalar için yaptıkları analizde, çeşitliliğin verimliliği ve ücretleri artırdığını bulur. Hollanda’daki firmalar için yaptıkları bir analizde, Ozgen vd. (2013) çalışanların çeşitliliğinin inovasyonu artırdığını gösterir. Nathan ve Lee (2013), Londra’daki işletmeler için yaptıkları analiz neticesinde, ürün yeniliğini ve girişimciliği artırması, yeni piyasalara erişimi kolaylaştırması gibi ekonomik katkılarından ötürü çeşitliliğin bir ekonomik

varlık (*economic asset*) olduğu sonucuna ulaşır. Ancak elde edilen bu sonuçların genellenebilirliğine ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Bu çalışmaların büyük çoğunluğunun başta Amerika Birleşik Devletleri (ABD) olmak üzere gelişmiş ülkeler için yapıldığını unutmamak elzemdir. Bu gelişmiş ülkeler, Afrika veya Orta Doğu ülkelerinin aksine, göçmenler için soğurma (*absorption*) politikalarını finanse edebilecek bolca ekonomik kaynağa sahiptir. Ekonomik güç açısından daha geride olan veya etnik çeşitliliği modern zamanda gerçekleşen göçler yoluyla değil de geçmişten miras alan ülkeler içinse sonuçlar daha farklıdır. Örneğin, Kenya'daki çiçek fabrikasında yaptığı bir araştırmada, Hjort (2014) etnik çeşitliliğin üretkenliği olumsuz bir şekilde etkilediğini bulur.

Etnik çeşitliliğin bir başka ekonomik katkısı yeni pazarlara erişim ve girişimcilik boyutundadır. Modern çapın argonotları olarak adlandırılan etnik girişimciler (Saxenian ve Sabel, 2008), diasporal bağlantılarını kullanarak yerel veya uluslararası diğer piyasalara erişim olanağına sahip olur. Londra'daki Çin ve Vietnam topluluklarının verisini kullanarak, Kitching vd. (2009) diasporal şebekeleri kullanan işletmelerin rekabetçiliğini arttığını gösterir. Daha da önemlisi, etnik şebekeler yoluyla ülkeler arasında bilgi transferi mümkün olur. Örneğin, Kerr (2008) ABD için yaptığı araştırmada özellikle yüksek teknoloji sektörlerinde etnik şebekeler aracılığıyla diğer ülkelere teknoloji transferi olduğunu ortaya koyar.

Etnik çeşitliliğin, doğrudan ekonomik sonuçları olabileceği gibi dolaylı yollardan ekonomik etkileri de vardır. Bu dolaylı etkilerin en bilineni etnik çeşitliliğin çatışmaya (*conflict*), en uç durumda iç savaşa, yol açmak suretiyle ekonomik tahribata neden olmasıdır. Horowitz (2000), etnik çeşitlilik ve çatışma söz konusu olduğunda olası en kötü durumun toplumun çoğunluğunu oluşturan bir grubun geniş bir azınlık grubu ile karşı karşıya kalmasını söyler. Horowitz'e göre etnik çeşitlik ve iç savaşlar arasında tekdüze bir ilişki olmayıp çok homojen veya çok heterojen toplumlarda daha az şiddet varken çoğunluğu oluşturan etnik grubun büyükçe bir etnik azınlıkla karşı karşıya geldiği toplumlarda daha fazla çatışma vardır. Ancak ampirik çözümler ulaştığı sonuçlar ikirciklidir. Collier ve Hoeffler (1998), etnik parçalanmanın, bir iç savaşın başlangıcını açıklamada istatistiksel olarak anlamlı olmadığını bulur. Collier (2000) etnik parçalanmanın demokrasilerde bir problem olmayacağını, ancak diktatörlükle yönetilen toplumlarda büyük hasarlar verebileceğini söyler. Fearon ve Laitin (2003) ise etnik parçalanmadan ziyade bir toplumda çoğunluğu oluşturan etnik bir grubun baskın olmasının çatışmayı

körüklediğini ortaya koyar. Lim vd. (2007), etnik grupların uzamsal yapısını dikkate almadan sadece etnik parçalanmaya odaklanmanın yetersiz olacağını söyler ve etnik grupların son derece karışık bir şekilde yaşadığı veya birbirinden yeterince ayrılmış etnik grupların olduğu bölgelerde çatışma olmayacağını öne sürer. Bunun tersine, etnik gruplar arasında kısmî ayrımların olduğu bölgelerde çatışma olma olasılığı daha yüksektir. Yaptıkları simülasyonlarla Lim vd. (2007), Hindistan ve Yugoslavya için çatışmaların çıktığı bölgeleri doğru bir şekilde tahmin eder. Daha iktisadî perspektifi olan çalışmalar etnik parçalanmanın ekonomik kalkınma üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu gösterir (Montalvo ve Reynal-Querol, 2005). Örneğin, Awaworyi Churchill ve Smyth (2017) gelişmekte olan ülkeler için etnik ve lengüistik parçalanmanın fakirlik düzeylerini artırdığını bulur. Alesina vd. (2016b) etnik eşitsizliğin, yani ekonomik eşitsizlik ve etnik çeşitliliğin birlikte olması durumunun, kalkınmaya zarar vereceğini söyler.

Sonuç olarak, çoğu kez etnik heterojenlikle ölçülen kültürel çeşitliliğin ekonomik kalkınma üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkileri vardır. Kültürel çeşitlilik, bir yandan toplumda güven oluşmasını zorlaştırırken diğer yandan üretim fonksiyonunda üretkenliği artırıcı bir girdi olur. Alanyazında, etnik çeşitliliğin ekonomik kalkınma üzerinde negatif etkileri bulunsa da bunları ortaya çıkaran mekanizmalar hala tam olarak anlaşılmamıştır (Montalvo ve Reynal-Querol, 2014). Yine ilgili literatürde, etnik çeşitliliğin çatışma üzerinde etkisine dair tutarlı sonuçlara ulaşılamamıştır. Bunun bir nedeni, kültürel çeşitliliği ölçmek için kullanılan endeks olabilir. Çatışma olasılığını ve yıkıcı ekonomik etkileri açıklamada, etnik kutuplaşma (*ethnic polarization*) endeksi, etnik parçalanma endeksine göre daha başarılıdır.

1.3. Sonuç ve Değerlendirme

Her ne kadar yapılmış çok sayıda akademik araştırma olsa da ekonomik başarı ile ilişkisi söz konusu olduğunda, kültür hala büyük ölçüde bir kara kutudur. Bireysel inançların ve sosyal değerlerin nasıl oluştuğu ve aktarıldığı, ekonomik ve kurumsal çevreyle nasıl bir etkileşimlerinin olduğu ve ekonomik sonuçlarla nasıl bağlantılı oldukları hala tam olarak anlaşılmamıştır ve bunun için daha mikro düzeyde ampirik araştırmaya ihtiyaç vardır (Tabellini, 2010). Bununla beraber, teorik bağlamda ise ekonomik büyüme kuramlarında kültüre daha fazla yer verilmelidir (Gorodnichenko ve Roland, 2017).

Şu ana kadar elde edilen bulgular, bazı kültürel özelliklerin ekonomik büyüme için daha elverişli ortamlar oluşturduğunu göstermektedir. Ancak, örneğin, tasarrufu, yatırım yapmayı ve çıktıyı artıran kültürler diğerlerinden daha iyi değildir, sadece ekonomik büyümeyi daha kolay ve mümkün kılarlar. Ekonomik büyümeyi teşvik eden kültürel özellikleri tespit etmek ise söylendiğinden daha zordur. Bu işi daha da zorlaştıran “gözlemci yanlılığıdır” (*observer bias*): ekonomik büyüme hakkında çıkarım yapmak isteyen bir gözlemci, zengin ülkelerin kültürlerini daha olumlu bulma eğilimindeyken, fakir ülkelerin kültürlerini olumsuz bulmaya daha meyillidir ve diğer olası açıklamaların tam bir değerlendirmesini yapmaz. Öte yandan, ekonomik büyüme için gerekli olan kültürel özellikler aslında bireyler tarafından nahoş veya huzur kaçıracı bulunabilir (Castellani, 2019).

Kültür-ekonomik başarı ilişkisi hakkında ulaşılan bulguların, kalkınma için verilen ekonomik yardımlar ve krediler için de politika çıkarımları bulunmaktadır. Bu ekonomik yardımlar veya krediler, kültürün özelliklerini dikkate almalıdır. Mesela, kolektivist toplumlarda kamusal mallara yatırım yapılması için verilen yardımlar, bireyselci toplumlara göre daha etkili olabilir. Bireyselci ülkelerde ise yerel inisiyatiflere verilen yardımların daha fazla tesiri olma potansiyeli vardır.

Kültürel çeşitlilik söz konusu olduğunda ise dünya üzerindeki pek çok ülke birbirine zıt iki yaklaşım arasında bir denge arayışındadır (Gradstein ve Justman, 2019). Bu yaklaşımlar “*eritme potası*” ve “*salata kâsesi*” olarak adlandırılabilir. Eritme potası politikaları, yeni göçmenlerin mümkün olduğunca hızlı bir şekilde asimile edilmesini öngörür (Cutler vd. 2008). Salata kâsesi politikaları ise çeşitliliği kutlayan ve göçmenlerin ev sahibi ülkenin sosyal ve ekonomik dokusuna sunduğu eşsiz ve zenginleştirici katkının korunmasının değerini vurgulayan çok kültürlü bir yaklaşıma dayanır. Aralarındaki bariz farklara rağmen, bu iki yaklaşım da ekonomik büyümeyi teşvik etmek için gerekli olan sosyal uyumu ve sosyal sermayenin gelişmesini teşvik etmeyi amaçlar (Gradstein ve Justman, 2019).

Özetle, kültürel çeşitlilik güven duygusunu etkiler ve bireyler arasındaki iş birliğini zorlaştırır. Politika tercihleri arasındaki fikir ayrılıklarını artırır ve birbiriyle uyumlu olmayan beklentileri oluşturur. Ancak aynı zamanda farklı toplumsal normlar, gelenekler ve etik, teknolojik yeniliği, yeni fikirlerin yayılmasını, daha çeşitli ürün ve hizmetlerin üretimini destekler. Teknolojik yenilik ve beşerî sermaye üzerindeki etkisi aracılığıyla, çeşitlilik, ekonomik büyüme örüntülerinin

belirlenmesinde önemli bir rol oynar. Bütün bu karşı etkilerin net sonucu belirgin değildir ve bunu ancak eldeki veri söyleyebilir (Bove ve Elia, 2017).

2. UNESCO Bağlamında Kültür ve Ekonomik Başarı

UNESCO'nun kültür ve ekonomik başarı ilişkisi bağlamındaki tezlerinin bir kısmı anaakım iktisat literatürünün bulguları ile örtüşürken bir kısmı da kültür-ekonomik başarı bağlantısında farklı bir yönü işaret eder. Örneğin, UNESCO'nun insan merkezli ve mekân temelli yaklaşımı, anaakım iktisat alanyazınının bulgularının tersine farklı değer sistemlerinin varlığının farklı iş tutum ve uygulamalarını hesaba katabileceğini ve başarılı ekonomik performansın bireycilik ve rekabete dayanan Batı tarzı değerlere kültürel bir dönüşümü izlemesi gerekmediğini öngörür (UNESCO, 2009). Bununla birlikte, anaakım iktisat literatürünün, ekonomik yardımların veya kredilerin, kültürel özellikleri dikkate alması gerektiği yönündeki değerlendirmesi, UNESCO'nun kültürel bağlama ve bir mekânın veya topluluğun özelliklerine duyarlı olan kalkınma müdahalelerinin etkili, sürdürülebilir, kapsayıcı ve adil sonuçlar vermesi muhtemel olduğu yönündeki iddiası ile uyumludur. Gerçekten de geçmişte kalkınma için verilen ekonomik yardımlar veya kredilerin kültürel bir yaklaşımının olmayışı, geçmiş programları başarısızlığa mahkûm etmiştir. Örneğin, 1980'lerde ve 1990'larda Dünya Bankası kredilerinin bir koşulu olarak Afrika ve Latin Amerika ülkelerinden, hegemonik neoliberal ekonomik politikaları izlemeleri istenirken, etnik köken ve kültürün kalkınma programlarına entegrasyonuna izin verilmemiş, bu da yirmi birinci yüzyılın başlarına kadar piyasa ekonomisinin yavaşlamasıyla sonuçlanmıştır (Jolly vd. 2009). Uluslararası sivil toplum kuruluşları (STK), kültürel parametreleri proje tasarımlarına entegre edememiş, hiçbir köylünün kullanmaya istekli olmayacağı, sembolik olarak uygun olmayan yerlere yerleştirilmiş tesisler (tatlı su, sanitasyon, ilaç ve tarım gibi) veya okul derslerinin genelde dışarıda yapıldığı yerlerde inşa edilen beton derslikler gibi boşa giden kalkınma yatırımları yapılmıştır (UNESCO, 2009).

UNESCO'nun ekonomik büyümenin veya sürdürülebilir kalkınmanın teşvik edilmesi kapsamında değerlendirilebilecek pek çok çalışması ve mevzuatı bulunmaktadır. Bu çalışmalara, daha sonra Birleşmiş Milletler (Brundtland) Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından da desteklenen 1968 Hükümetlerarası UNESCO Konferansı – ki İnsan ve Biyosfer (MAB)

programının oluşturulmasıyla sonuçlanmıştır- örnek verilebilir. Aynı şekilde, UNESCO'nun 1972 Genel Konferansı'nda kabul edilen "doğanın ve insanın birleşik eserleriyle" ilgilenen "Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme" de UNESCO'nun sürdürülebilir kalkınma kapsamında yaptığı çalışmaların içine dâhil edilebilir. Ancak bu yıllarda, kalkınma üzerindeki kültürel etkiler –kültürün ekonomik, politik, sosyal ve çevresel faaliyetlerin her yönüyle iç içe geçmiş ve kök salmış olmasından ve kültürün etkisini bunlardan ayırarak hassasiyetle ölçmenin mümkün olmamasından ötürü- genellikle dikkate alınmamıştır. Kültürel etkilerin daha karmaşık ve ayrıntılı bir şekilde okunması gerekliliği, 1973 yılında, UNESCO tarafından Helsinki'de düzenlenen Avrupa'daki Bölgesel Kültür Politikaları Hükümetlerarası Konferansı'nda (EUROCULT) "kültür" kelimesinin yeniden tanımlanması önerildiğinde ortaya çıkar. Aynı yıl Asya'ya (Yogyakarta), 1975'te Afrika'ya (Accra) ve 1978'de Latin Amerika'ya (Bogota) giden Kültür Politikaları Konferanslarının her biri kalkınma hedeflerini yalnızca iktisadî olmasının da ötesinde daha geniş bir kültürel bağlama yerleştirilmesini önermiştir. Bir başka dönüm noktası 1986'da meydana gelmiştir. Birleşmiş Milletler, 1988-1998 Dünya Kültürel Gelişim On Yılı'nı (1988-1998 *World Decade for Cultural Development*) başlatmış ve UNESCO Genel Direktöründen 1996 Dünya Raporunu hazırlayacak olan Dünya Kültür ve Kalkınma Komisyonu'nu (*World Commission on Culture and Development*) kurmasını istemiştir. "Yaratıcı Çeşitliliğimiz" başlıklı 1996 Dünya Raporu, kültürel çoğulculuğun ve çeşitliliğin içkin değerinin yanı sıra kalkınma için önemini altını çizmiş ve UNESCO'nun 1998 tarihli Kültürel Kalkınma Politikaları Konferansı'nın desteklediği, her şeyden önce "*sürdürülebilir kalkınma ve kültürün gelişmesinin birbirine bağlı olduğunu*" kabul eden Eylem Planı için temel motivasyonu sağlamıştır. Bu yıllar, aynı zamanda kültürel endüstrilerin küresel yelpazede genişlemeye başladığı ve kültür sektörünün de çok sayıda standart belirleme, istatistik, envanter ve kaynak haritalama etkinliği gördüğü zamanlardır. 1999 tarihli "Kültür Önemlidir: Sürdürülebilir Kalkınmada Kültür Ekonomisi ve Finansman Kaynakları" (*Culture Counts: Financing Resources and the Economics of Culture in Sustainable Development*) başlıklı UNESCO-Dünya Bankası Hükümetlerarası Floransa Konferansı, kültürel sermayenin sadece sürdürülebilir kalkınma için değil aynı zamanda ekonomik büyüme için olan özel önemini de vurgulamıştır. 2001'de, UNESCO'nun Kültürel Çeşitlilik Evrensel Bildirgesi, kültürün ya da daha doğrusu kültürel çeşitliliğin "*sadece ekonomik büyüme açısından değil, aynı zamanda daha tatmin edici bir entelektüel, duygusal, ahlaki ve manevi varoluşu elde etmenin bir aracı olduğunu*" vurgulamıştır. Bu bildirme aynı zamanda,

biyoçeşitlilik doğa için ne kadar gerekliyse kültürel çeşitliliğin de insanlık için o kadar gerekli olduğunu söylemiş ve kültürel çeşitliliği insanlığın ortak mirasının bir parçası olarak ilan etmiştir. Kültürel çeşitlilik, UNESCO'nun 2005 Kültürel İfadelerin Çeşitliliğinin Korunması ve Geliştirilmesi Sözleşmesinin bir maddesi olan “sürdürülebilir kalkınma ilkesi” kapsamında, korunmasının, tanıtımının ve bakımının sürdürülebilir kalkınma için temel bir gereksinim olduğu bir varlık olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Sözleşme, “yerli halkların bilgi sistemlerinin sürdürülebilir kalkınmaya olumlu katkısının” altını çizmiş, “kültürel çeşitliliğin seçenek yelpazesini artırdığını ve insan kapasitelerini ve değerlerini beslediğini ve dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma için bir esas etken olduğunu” yinelemiştir. 2005 Paris Yardım Etkililiği Beyanı (2005 Paris Declaration on Aid Effectiveness) ve 2008 Accra Eylem Gündemi (2008 Accra Agenda for Action), sivil toplumu içermeye ve kültürel çeşitliliği, kimliği ve yerel içeriği entegre etme konusundaki kararlılığı yansıtmıştır (Bandarin vd. 2011).

Muhakkak ki UNESCO'nun Dünya Mirası listesinde yer alan kültürel ve doğal varlıklar muazzam bir ekonomik katma değer yaratma potansiyeline sahiptir. Örneğin, kültürel miras¹ temelli kültür turizmi, toplam turizm gelirlerinin yüzde 40'ını temsil etmektedir (UNWTO, 2010). Ancak UNESCO, Dünya Mirası alanlarının potansiyelini, yalnızca topluluklar için doğrudan istihdam ve gelir kaynağı olmalarından değil aynı zamanda dolaylı olarak el sanatları, müzik ve diğer kültürel ürünlerdeki satışlardan elde edilen gelirlerden ötürü de ekonomik büyümenin güçlü bir kaynağı olarak değerlendirmektedir. Spesifik olarak, özel veya kamu, kâr amacı gütsün veya gütmesin kültürel miras veya yaratıcı endüstri temelli kültürün her alanının istihdam ve gelir oluşturduğu bilinmektedir. Mesela, Londra'daki Tate gibi bir müze, yılda 100 milyon sterlinin üzerinde gelir elde edebilir ve bu rakam her yıl artma eğilimindedir (Bandarin vd. 2011). Küresel ölçekte ise yaratıcı ürünler pazarının büyüklüğü, 2002'de 208 milyar ABD dolarından 2015'te 509 milyar ABD dolarına çıkmıştır. Bu pazar büyüklüğü, 2002 ve 2015 yılları arasında ortalama yüzde 7'yi aşan bir büyüme oranına tekabül etmektedir. Yaratıcı ürünler küresel pazarı için dikkate değer

¹ Kültürel miras, UNESCO bağlamında somut kültürel miras ve somut olmayan kültürel miras olarak ele alınabilir. Somut kültürel miras, anıtlar, bina grupları, alanlar ve kültürel manzaraları (UNESCO, 1972), somut olmayan kültürel miras ise toplulukların ve grupların uygulamalarını, temsillerini, ifadelerini, bilgilerini, becerilerini ve bazen bireylerin yanı sıra bunlarla ilişkili araçları, nesnelere, eserleri ve kültürel alanları içerir (UNESCO, 2003). Somut ve somut olmayan kültürel mirasın korunmasındaki ve yönetimindeki temel unsurlar, UNESCO Kültürel Çeşitlilik Evrensel Bildirgesi'nin üç temel sözleşmesini içermektedir: 1972 Dünya Kültürel ve Doğal Mirasın Korunmasına Dair Sözleşme (yani, Dünya Mirası Sözleşmesi), 2003 Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi (yani Somut Olmayan Miras Sözleşmesi), 2005 tarihli Kültürel İfadelerin Çeşitliliğinin Korunması ve Geliştirilmesi Sözleşmesi.

bir gözlem, Çin'in performansının etkisiyle gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ekonomilere göre belirgin şekilde daha yüksek pazar payına sahip olmasıdır (UNCTAD, 2018).

Bunlara ilaveten, UNESCO'nun mirası koruma çalışmaları da dolaylı olarak ekonomik büyümeye katkıda bulunmaktadır. Örneğin Afganistan'daki Bamiyan Vadisi'nin kültürel manzarasını ve arkeolojik kalıntılarını koruma amaçlı UNESCO girişimi, yaklaşık 500 yerel işçiye yarı-yıllık istihdam; Afgan araştırmacılar, duvar resimleri restoratörleri, dokümantasyon, belge yönetimi ve arkeoloji uzmanları için 2-3 yıllık istihdam ve saha koruması için daimî istihdam oluşturmuştur. Etiyopya'nın açıklıkla en çok karşı karşıya kalan bölgelerinden biri olan Lalibela Rock Hewn Kiliseleri, Dünya Mirası alanında UNESCO tarafından eğitilmiş yerel bina koruma işçileri, tur rehberleri ve zanaatkârlar için bir istihdam kaynağı olmuştur. Yine Etiyopya'da, 250 tonluk Aksum Dikilitaşının son derece karmaşık yeniden kurulumu, çoğu kadın olan 30 yerel işçinin yardımı ile 18 ay içinde gerçekleştirilmiş ve çoğu UNESCO eğitilmiş tur rehberi ve şantiye yöneticisi için kalıcı istihdama yol açmıştır. Kültür ve miras projeleri sadece yeni iş fırsatlarıyla değil aynı zamanda daha iyi yaşam koşullarıyla da sonuçlanmaktadır. Bunun bir örneği, UNESCO'nun Mozambik Adası Saint Sebastian Kalesi'nin korunması ve uyarlanmasında yeniden kullanılması projesinin ilk (2005-2010) aşamasıdır. Bu proje, çoğunluğu adanın meslek yüksekokulundan mezun olan 100 çalışana bir yıllık istihdam sağlamanın yanı sıra, büyük ölçekli el sanatlarının gelişmesine yol açmış ve tarihi bir sarnıç restorasyonu ve yakındaki yeni bir sarnıcın temizlenmesiyle topluluk için daha temiz suyun kullanıma sunulmasını sağlamıştır (Bandarin vd. 2011).

Yeni dinamiklerin ortaya çıkmasına ve bu ortaya çıkışın teşvik edilmesine rağmen geleneksel kültürel endüstrinin korunması ve güçlendirilmesi UNESCO için sürekli bir meşguliyet konusu olmuştur. Elbette ki UNESCO, telafi edilemez kültürel miras kaybına yol açması muhtemel durumlarda olduğu gibi aceleci, geleneksel geçim kaynakları uygulamalarına zarar veren kalkınma çabalarına karşı temkinlidir. Somut miras ve somut olmayan mirasın her ikisi de kırılabilir ve modernleşme veya küreselleşme çabası içinde istemeden yıkılır veya kaybolur. Bununla birlikte, ekonomik büyümenin aktif olarak insani ve kültürel kalkınma ile çatıştığı durumlar vardır. Örneğin geçim odaklı tarımdan ticari tarıma geçiş, genellikle kadınlar ve çocuklar için olumsuz sonuçları beraberinde getiren büyüme ile sonuçlanmıştır.

Öte yandan, UNESCO açısından bakıldığında, kültür-ekonomik kalkınma bağlantısı her zaman çok boyutlu olmuştur. Kültür alanının tek görevli BM ajansı olarak UNESCO, kültürel mirasın sadece gelir kaynağı değil aynı zamanda anlam ve bağıntı kaynağı olduğu inancıyla hareket etmiştir. Kültürel miras; bir bellek ve ilham kaynağı olarak önemlidir; bununla birlikte, azınlıklar, dezavantajlılar veya sosyal olarak dışlanmış insanlar da dâhil olmak üzere bütün vatandaşları tarihi çevreye ortak bir kimlikle ve mekâna ve günlük yaşama bağlılıkla ilişkilendirmek suretiyle toplulukları güçlendirme yetisine sahiptir.

Kültürel çeşitlilik ve ekonomik başarı arasındaki bağlantı hakkında ise anaakım iktisat literatürünün ikircikli sonuçlarından farklı olarak UNESCO'nun yaklaşımı kültürel çeşitliliğin, sürdürülebilir kalkınma için bir varlık ve yeni fikirler için bir katalizör olduğu şeklindedir. Bu yaklaşım, aynı zamanda kültürel uygulamaların ve kültürel hakların sürdürülmesi ihtiyacı ve amacına odaklanmaktadır. Bu doğrultuda UNESCO'nun geliştirdiği temel araçlar UNESCO Kültürel Çeşitlilik Evrensel Bildirgesi, Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi ve Kültürel İfadelerin Çeşitliliğinin Korunması ve Geliştirilmesi Sözleşmesi gibi mevzuatlarda tanımlanmıştır. Örneğin, UNESCO'nun 2005 Kültürel İfadelerin Çeşitliliğinin Korunması ve Geliştirilmesi Sözleşmesinin bir maddesi olan “sürdürülebilir kalkınma ilkesi” kapsamında, kültürel çeşitlilik sürdürülebilir kalkınma için temel gereksinim olan bir varlık olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Sözleşme, “yerli halkların bilgi sistemlerinin sürdürülebilir kalkınmaya olumlu katkısının” altını çizmiş, “kültürel çeşitliliğin seçenek yelpazesini artırdığını ve insan kapasitelerini ve değerlerini beslediğini ve dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma için bir esas etken olduğunu” yinelemiştir.

Sonuç olarak, kültürel açıdan duyarlı yaklaşımlar, yalnızca ilgili topluluklarla ilgili kalkınma stratejileri oluşturmaya yardımcı olmakla kalmaz, aynı zamanda küreselleşmeye kendi şartlarında, haysiyet ve güçlendirme ile katılmalarını sağlar. Gerek topluluklar gerekse bireyler için kültür ve kültürel miras yadsınamaz gurur, kimlik, amaç ve esneklik kaynaklarıdır. UNESCO, bunu desteklemek üzere dünyanın farklı şehirlerinde yaratıcı ekonomileri teşvik etmek, Afrika'da kadınların dünya mimarisini korumalarına yardımcı olmak, Endonezya'daki tsunamiden etkilenen çocukları sanat eğitimiyle iyileştirmek veya kırsal bölgelerde eko-müzeciliği geliştirmek gibi çok çeşitli deneyimlere sahiptir. Kültürel miras, insanları bakımı ve yönetimi etrafında harekete geçirerek, insanların yaşamlarına diyalog ve sosyal kaynaşma şansı ve bir amaç duygusu

getirmektedir. Yine, UNESCO'ya göre kültürel çeşitlilik, insan haklarının etkin bir şekilde kullanılmasına, sosyal kaynaşmaya ve demokratik yönetişime olan katkısından dolayı insani gelişmeyi de mümkün kılmaktadır (Pyykkönen, 2012).

2.1. UNESCO'nun Tanımladığı Kültürel Ekonominin Bileşenleri

Kültür, ekonomik ilerlemeye pek çok yolla katkıda bulunur. Yerel kültür, kültürel ve yaratıcı endüstrilerin temelini oluşturur. Mal ve hizmet üretimi çok güçlü bir kültürel unsur barındırmaktadır. Bir yandan, geleneksel el sanatları uluslararası olarak çok değerlidir ve diğer taraftan, giderek daha fazla sayıda “toplu tüketim” ürünü (otomobillerden giyime) kültürel tasarımları içerir. Tüketilen malların değeri, tasarımları ve sembolik önemleri ile yakından bağlantılıdır: şirketler, benzersiz ürünler geliştirmek, daha etkin iletişim kurmak ve göze çarpmak için yeni yollar aramak üzere kültürel ifadeler ve süreçlere bakarlar. Yerel kültürler sinema, çevrimiçi ürünler, oyunlar ve diğer iletişim kanalları için içerik sağlar. Bununla beraber, yerel kültürel ifadeler ve faaliyetler, kapsayıcı ekonomik ve sosyal kalkınmanın itici güçleri olarak kullanılabilir. Miras, kültürel endüstriler, sanat ve el sanatları, sürdürülebilir kültürel turizm ve kültürel altyapı, gelir ve istihdam yaratma için stratejik araçlar olabilir. Kültürel çeşitlilik, ekonomik ilerlemeyle ilişkilendirilebilir ve ekonomik olarak “üretken” olabilir (Duxbury vd. 2016).

Daha spesifik olarak ise, UNESCO'nun kültürel istatistik çerçevesi, kültürel ekonomiyi altı alanda tanımlamaktadır: kültürel ve doğal miras; performans ve kutlama; görsel sanatlar ve el sanatları; kitaplar ve basın; görsel-işitsel ve etkileşimli medya; ve tasarım ve yaratıcı hizmetler (UNESCO, 2013). Bu kültürel hizmetlerin veya ürünlerin kullanımı veya tüketimi, ekonomistler ve kalkınma ajansları tarafından büyük ölçüde göz ardı edilen ekonomik bir etki yaratmaktadır (Riofrio, 2014). Oysa geçtiğimiz on yıl boyunca, kültürel sektöre ilişkin istatistikler, göstergeler ve veriler ile operasyonel faaliyetler, kültürün toplum genelinde sosyal, ekonomik ve çevresel etkilerle birlikte kalkınma için güçlü bir itici güç olabileceğinin altını çizmiştir. Kültürel miras, kültürel ve yaratıcı endüstriler, sürdürülebilir kültürel turizm ve kültürel altyapı, özellikle zengin kültürel mirasları ve önemli miktarda işgücü olan gelişmekte olan ülkelerde, gelir yaratmada stratejik bir araç olarak hizmet verebilir.

Kültürel ekonominin önemli bir bileşeni olan kültürel mirasın pek çok doğrudan ekonomik etkileri vardır. Tarihi yapıların olduğu bir çevrenin ekonomik büyümeyi desteklemedeki rolü kanıtlarla ortaya konulmuştur. Kültürel miras yerel ve ulusal ekonomiye katkıda bulunabilir ve turistleri ve yatırımları çekerek, eğlence, dinlenme ve eğitim tesisleri sunarak istihdam yaratabilir (Tweed ve Sutherland, 2007; Nijkamp ve Riganti, 2008). Ayrıca, inşaat ve hizmet endüstrileri dolaylı ikincil etkilerden, yani alana ve mülklere katılan değerlerden yararlanabilir. Bu nedenle, *“kültürel miras, sosyo-kültürel süreçlerin daha geniş bir alanının bir parçası olarak anlaşılmalıdır”* ve *“yerel ev sahibi topluluklar için gerçek ekonomik ve sosyal faydalar üretebilecek şekilde yönetilmelidir.”* (Hampton, 2005). Böylece, kültürel mirasın, kentlerin ve bölgelerin yenilenmesinde ve sürdürülebilir kalkınmasındaki rolü, Dünya Bankası'nın da içinde bulunduğu önde gelen kalkınma kurumları tarafından giderek daha fazla araştırılmaktadır. 1970-2010 yılları arasında, bu kurum kültürel mirasa yatırım bileşenleri içeren 240'tan fazla operasyonu toplam 4 milyar ABD dolarından fazla bir meblağ ile finanse etmiştir (Dünya Bankası, 2010). Hükümetler, Dünya Bankasına, UNESCO'nun Dünya Mirası Listesi'nde yer alan kültürel ve doğal alanlara ya da çevresine yatırım yapması için çağrıda bulunmaktadır (Pereira Roders ve van Oers, 2011).

Kültürel ekonominin diğer bir önemli bileşeni olan kültürel ve yaratıcı endüstriler oldukça dinamiktir. Geleneksel olarak, kültürel ve yaratıcı faaliyetler ile ekonomi arasındaki ilişki, sanat ve piyasa başarısızlığı (kültürel ekonomi) hakkındaki sorulara yanıt bulmak ya da kültürel regülasyonların gerekçesini aramakla ilgilidir. Oysa günümüzde bunun yerine Schumpeterian anlamda değişimin ve büyümenin yaratılmasında “kapitalist motor” olarak medya, kültür ve iletişimin rolüne odaklanılmaktadır (Cunningham, 2011). 1990'lı yıllarda, bu sektörlerin yıllık büyümeleri hizmet sektörünün iki katını, OECD ülkelerindeki imalat sektörünün ise dört katını aşmıştır (UNESCO World Report, 2009). Bu endüstriler 2010 yılı itibariyle küresel gayri safi hasılanın yüzde 7'sinden fazlasını oluşturmuştur ve Orta Doğu'da %17,6, Afrika'da %13,9, Güney Amerika'da %11,9, Asya'da %9,7, Okyanusya'da %6,9'luk bir büyüme ile küresel ekonomideki en hızlı büyüyen sektörlerden birini temsil etmiştir (Bandarin vd. 2011). Duxbury vd. (2017) bu endüstrilerin, diğer kültürel, yaratıcı ve sanatsal faaliyetlerle birlikte, içkin veya otomatik olarak sürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunmadıklarını, ancak belirli koşullar altında katkı yapabileceklerini savunsa da elimizdeki ampirik kanıtlar bunun aksini göstermektedir. Mesela, Power ve Nielsen (2010) ve Power (2011), “Avrupa'da yaratıcı ve kültürel endüstrilerin yoğun olduğu bölgelerin en yüksek refah seviyelerine sahip olduğunu” belirterek; yaratıcı ve kültürel

endüstrilerin ölçeği ile Avrupa'daki bölgelerin zenginliği arasında güçlü bir ilişki olduğunu iddia eder. Avrupa'da bölgesel düzeyde veriyi yapısal eşitlik modellemesi çerçevesinde kullanarak Marco-Serrano, vd. (2014), zengin bir bölge olmanın yaratıcı ve kültürel sektörlerde daha fazla istihdamın nedeni olduğunu, aynı zamanda bu sektörlerde daha fazla insan çalışmasının da bu bölgeleri daha zengin yaptığını göstermiş ve verimli bir döngünün olduğunu ortaya koymuştur. Benzer bir başka çalışmada, 250 Avrupa bölgesinin verisini kullanarak, de-Miguel-Molina (2012) yaratıcı endüstrilerin bir bölgenin zenginliği için önemli bir rol oynadığını gösterir. Bununla beraber, kültürel ve yaratıcı endüstrilerin teşviki sınırlı sermaye yatırımı gerektirmekte olup düşük giriş engelleri içerdiğinden bu sektörler kadınlar da dâhil olmak üzere korunmasız nüfuslar üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olabilir.

Turizm sektörü ise dünyanın en hızlı büyüyen ekonomik sektörlerinden biri haline gelmiştir. Dünya genelinde gayri safi turizm gelirleri, 1998'den 2008'e kadar en az %12, aynı dönemde En Az Gelişmiş Ülkeler için %7 oranında büyümüştür. Somut veya somut olmayan kültürel varlıklara dayanan kültürel turizm, dünya turizm gelirlerinin %40'ını oluşturmaktadır.

Kültüre ve yaratıcılığa yatırım yapmanın, şehir ekonomisini canlandırmak için de mükemmel bir yol olduğu kanıtlanmıştır. Günümüzde birçok şehir, imajlarını geliştirmek, kentsel gelişmeyi teşvik etmek ve ziyaretçilerin yanı sıra yatırımları da çekmek için kültürel mirası, kültürel etkinlikleri ve kültürel kurumları kullanmaktadır (UNESCO, 2012). Bu bağlamda, anaakım iktisat literatürünün kültür-ekonomik kalkınma ilişkisinin değerlendirilmesinde uygun laboratuvarların kentler olması gerektiği yönündeki bulgusuyla UNESCO'nun kentler üzerindeki vurgusu birbiriyle örtüşmektedir. Kentsel kalkınma konusunda önemli bir paydaş olan ICOMOS da kültür ve kültürel mirasın ekonomik başarıyı ve sürdürülebilirliği arttırmada kentsel alanlara çeşitli faydalar sağladığını onaylar. Kültürel miras/peyzaj, şehirler için hümanist ve ekolojik bir paradigmanın başarılmasında kilit bir role sahiptir. Şehrin tarihi parkları veya tarihi bölgelerindeki meydanlar veya tarihi anıtlara bitişik olan kamusal alanlar vatandaşlara kent kültürüne dâhil olmaları ve toplumun çeşitli üyeleri arasında kamusal faaliyetlere katılmaları için anlamlı ve çekici olanaklar sunar (Hosagrahar vd. 2016). Müzeler, sanat galerileri, performans tiyatroları ve çeşitli kültürel festivaller yaratıcı şehirler oluşturur. Kültürel sermaye çerçevesinden bakıldığında, bu kültürel varlıklar kentin kültürel sermayeleridir (Throsby, 2010). Ayrıca, kentlerin kültürel mirası, yerel toplulukların kimliğini ve aidiyet duygusunu geliştirir ve sosyal kaynaşmayı, toplumsal

kapsayıcılığı ve hakkaniyeti teşvik eder. Kültürel mirasın ve geleneksel yerleşim düzenlerinin korunması, ekonomik ve sosyal kalkınmada ve yoksulluğun azaltılmasında, kentsel alanların yaşanabilirliğinin ve sürdürülebilirliğinin arttırılmasında ve civardaki bölgelerin geliştirilmesinde kilit bir unsurdur (Hosagrahar vd. 2016).

Bununla birlikte, kültürel ve yaratıcı endüstriler, endüstriyel bölgelerin şeklini almaları ve endüstriyel bölge mantığıyla yönetilmeleri durumunda yeni bir ekonomik önem üstlenirler ve bölge içinde ve yerel toplulukta yoğun bir şekilde entegre olan küçük ve orta ölçekli firmaların büyümesi yoluyla ekonomik büyümeye giden bir yol yaratırlar. Yerli medeniyete dayanan sanayi bölgesi, kültürel bölgeler için sembolik bir model teşkil etmektedir. Kültürel sanayi bölgeleri (*cultural industry districts*), yaratıcılık ve fikri mülkiyete dayalı kendine özgü malların üretildiği yerler olarak tanımlanır. Film endüstrisi, görsel-işitsel sektörler, endüstriyel tasarımın geniş kapsamı ve sanat ve el sanatları üretimi, müze hizmetleri ve eno-gastronomik kompleksler, ilhamlarını özgün yerel topluluklarıyla olan kültürel bağlardan almaktadır. Buralarda yaratıcılık kültüre, kültür değerli ekonomik mal ve hizmetlere çevrilir. Sosyal çevre ve tarihsel evrimi ile olan bu güçlü bağlantı, temel rekabet avantajlarının kaynağıdır. Bu anlamda cam üretimi yapan Murano-Venedik ya da dokuma ve giyim eşyası üreten Prato veya Biella gibi İtalyan sanayi bölgeleri, kültürel malların üretimi için ideal bir model oluşturmaktadır (Santagata, 2002).

Kültürel sanayi bölgeleri, zımnî bilginin (*tacit knowledge*) yayılması için ideal bir ortam sunar. Zımnî bilgi (Polanyi, 1958), sınırlandırılmış bir coğrafî ve topluluk alanı içinde bulunan ve bedava bir bilgi sistemine atıfta bulunur. Teknolojik veya kültürel bilgi “havada”dır: teknoloji, sanat, kültür ve deneyimin zor gerçekleri arasında bir boşluk olduğu için gizli iletişim sistemleri aracılığıyla iletilir. Kültüre dayalı mallar, yaratılmaları, teknik üretimleri ve dağıtımları için zımnî bilgiye ihtiyaç duydukları ve kişisel kavrayış geçmişteki kişisel deneyimlere dayandığı için kendine özgüdür. Bu yüzden bireysel yetenek, zevkler, yaşam tarzları, sosyal kurumlar ve endüstriyel organizasyonlar mekanik iletim yoluyla öğrenilemez: kişisel ve toplu hikâyeler önemlidir.

Endüstriyel kültürel bölgelerin önemli avantajları vardır. Ekonomik açıdan, yoğun pozitif dışsallık yaratma, zımnî bilgi, yüksek yenilikçilik oranı, kolay ağ oluşturma ve ücretsiz bilginin yayılması gibi nedenlerden ötürü endüstriyel bir kültürel bölge içerisinde pazarın kullanım maliyetleri başka herhangi bir yere göre daha düşüktür. Ayrıca, endüstriyel kültürel bölgelere özgü

olan diğerk iki unsur da “atölye etkisi” ve “yaratıcı ürün farklılaşmasıdır.” Bunlar iki tür pozitif dışsallık olarak düşünülebilir. Atölye etkisinde, bölgedeki emek talebinden daha fazla olacak şekilde yeni girişimcilik inisiyatiflerine yer açmak için yerel kültür mesleğinde çok sayıda insan eğitilmektedir. Yaratıcı ürün farklılaştırılmasında ise, endüstriyel kültürel bölgeler, yeni ürünlerin doğum oranını ve yeni ürün farklılaştırma süreçlerini hızlandırmaktadır. Sonuç olarak, alıcıların çok miktarda ürün bulabilecekleri ticari merkezlere girme olasılıkları yüksektir. Örneğin, Carpi’nin (İtalya) tekstil ve konfeksiyon bölgesinde, 700 firma yaklaşık 18.000 işçi çalıştırmaktadır. Bu nedenle her sezon yaklaşık 100.000 modeli kalıp kitaplarında sunabilmektedirler (Santagata, 2002). Özetle, endüstriyel kültürel bölgeler, küçük firmaların varlığına dayalı içsel büyüme modellerine ve sosyal yerel düzenlemenin belirli biçimlerine dayanır ve küçük ve orta ölçekli işletmelerin uluslararası bir başarıya ulaşmasını sağlayan bir reçeteyi izler.

Bütün bu ekonomik potansiyeline rağmen, kültürel endüstrileri geliştirmek ve desteklemek için altyapı yatırımları gelişmekte olan ülkelerde yetersiz kalmaktadır. Geleneksel kültürel ürünlerin modern piyasa gereksinimlerine uyarlanmasını sağlamak için yasal, finansal ve teknik uzmanlığa yüksek talep vardır. Kültürel mal ve hizmet üretiminde yer alan mikro girişimler ve yaratıcı üreticiler için başarıyı artıran uygun pazar ortamını oluşturmak için doğru politika ve önlemlere ihtiyaç vardır. En az gelişmiş ülkelerde, kültürel ve yaratıcı endüstri gelişimi için potansiyelin büyük bir kısmı henüz kullanılmamıştır. Gelişmekte olan dünyanın canlı kültürlerinde hareketsiz kalan ekonomik gelişme potansiyelinden yararlanmak, zamanımızın en büyük sorunlarından birisidir. Bu potansiyeli kullanmak, kültürel üretim sistemlerinin geliştirilmesi, kültürel kaynaklara erişimin artırılmasına yönelik politikaların uygulanması, fikri mülkiyet haklarına ilişkin normların yürürlüğe girmesi gibi konularda sabırlı bir çalışma yapmayı gerektirmektedir. Örneğin, yazarların ve sanatçıların çalışmaları için telif hakkı kurallarının ve sözleşmesel çerçevelerin uygulanması, kültürel ekonomilerde önemli bir fark yaratabilir. Mesela, İspanya tarafından finanse edilen bir UNESCO projesi aracılığıyla Evrensel Telif Hakkı Sözleşmesinin (1952, 1971) uygulanması, turizm endüstrisinde yer alan yazarların ve sanatçıların çalışmalarının karşılığını almalarını ve hatta işlerini daha da geliştirmelerini sağlamıştır (Bandarin vd. 2011).

UNESCO’nun tanımladığı kültürel ekonominin bu somut bileşenlerinin yanı sıra somut olmayan kültürel miras da doğrudan veya dolaylı olarak ekonomik kalkınmaya önemli katkılarda

bulunmaktadır. Kalkınma süreçlerinin yerel uygulamaları gözlemleyerek kazanacak pek çok şeyi vardır. Tarım, sağlık, doğum, inşaat malzemeleri ve teknolojisi, doğal kaynak çıkarımı ve ekosistem yönetimi gibi alanlarda, yerel insanlar asırlar boyunca, çevreleriyle ilgili bilgiler ışığında denenmiş teknikleri geliştirmekte ve hassaslaştırmaktadır. Toplanan, biriktirilen ve nesiller boyu aktarılan bir bilgi hazinesi olan kültürel miras, bir mekânın, ekosistemin veya nüfusun sürdürülebilir kalkınmasının yanı sıra hayatta kalması için de önemli ipuçları sunar. Başka bir deyişle, el sanatları, tarım ve doğal kaynak yönetimi gibi kültürel olarak tümleşik geçim uygulamalarını korumak, ekonomik kalkınmayı teşvik etmenin ve istihdam yaratmanın bir yoludur. Yerel kültürler, bilgiye ve nüfus gereksinimlerine dayanan, yerel çatışmalara duyarlı yaklaşımlar, yalnızca 2005 Paris Yardım Etkililiği Beyanı ve 2008 Accra Eylem Gündemi ruhuyla ulusal ve yerel aidiyeti güçlendirmekle kalmayıp kalkınma stratejilerini daha alakalı ve etkili hale getirir. Bu minvalde, mesela, UNESCO-WHO-UNICEF ortak halk sağlığı hizmetleri projeleri, yerel inanç ve uygulamalara başvurmaktadır. Bu yaklaşım Tanzanya'daki bir projede anne ve yenidoğan ölümlerini önemli ölçüde azaltmıştır. Ayrıca, HIV ve AIDS hakkındaki farkındalığı arttırmak için geleneksel sanatların ve müzelerin (Batı Kamerun'daki Founban Topluluk Müzesi) veya radyoda yayınlanan arkası yarınların (Güneydoğu Asya'da) kullanılmasının da oldukça etkili olduğu kanıtlanmıştır (Bandarin vd. 2011).

Özetle, kültürel miras, kültürel uygulamalar ve yaratıcılık ile ilgili meslekler, değerli bir gelir, itibar ve geçim kaynağı sağlar. Kültüre dayalı geçim kaynakları, yerel toplulukları güçlendiren ve yoksulluğun azaltılmasına büyük ölçüde katkıda bulunabilecek küçük veya mikro ölçekli girişimcilik potansiyeline sahiptir. Bütün bunlardan çok daha önemlisi, kültür, vatandaşların katılımını, topluluğun güçlendirilmesini ve toplumlar içinde tanınma ve bağlantılar oluşturan toplum tabanı süreçlerini desteklediği için sosyal kaynaşmayı mümkün kılar. Yerel kültürel faaliyetler ve ifadeler bilgi sağlayabilir, farkındalığı arttırabilir ve sakinlerini bir şehrin geçmişine, bugününe ve geleceğine de bağlayan süreçleri teşvik edebilir. Yerel kültürler ve kültürel yaklaşımlar, karmaşık sosyal sorunları ele almanın yeni yollarını sunabilir ve farklı gruplar arasında anlayışı ve değişimi teşvik edebilir. Kültürel politikalar, kültürlerarası diyalogu ve çatışma çözülmesini destekleyebilir (Duxbury vd. 2016).

2.2. Sürdürülebilir Kalkınma 2030 Hedefleri ve Kültür

Birleşmiş Milletlerin 2015 yılında benimsediği Sürdürülebilir Kalkınma 2030 Hedeflerinin öncülü olan Binyıl Kalkınma Hedefleri (BKH) (*Millennium Development Goals, MDG*) için çalışırken, UNESCO, kültürün, iş yaratma ve ekonomik büyüme için muazzam potansiyelinden yararlanmaya ve azınlıkların ve dezavantajlı grupların sosyal, politik ve kültürel hayata dâhil edilmesini teşvik etmeye odaklanmıştır. 2008'den bu yana, diğer BM kurumlarıyla işbirliği içinde, 95 milyon ABD Doları bütçeye sahip MDG Başarı Fonu'nun (MDG-F) "Kültür ve Kalkınma Tematik Penceresi" kapsamında 18 projenin yürütülmesine öncülük etmiştir. Bu projeler, yoksulluğu azaltmayı ve sosyal bütünlüğü ve istikrarı desteklemeyi hedeflemiştir. Örneğin, Fas'taki bir projenin hedefi, Draa Vadisi'ndeki mevsimlik tarım işçilerine, ülkenin somut olmayan mirasının bir parçası olan geleneksel müzik, dans ve tören performansları aracılığıyla alternatif istihdam sağlanmasıdır (BKH 1). Kamboçya'da, UNESCO tarafından eğitilen 500 sanatçı ve zanaatkâr (yüzde 90'ı azınlık gruplarından) el sanatları endüstrisi ve ticari işletme yönetimi ile ilgilenmektedir. Kentsel Amazonia'nın enformel ev bahçeleri veya Filipinler ve Endonezya'nın teraslı pirinç tarlaları gibi kültürel peyzajların yönetimini geliştirmeye yönelik projeler, çevresel, sosyal ve ekonomik amaçların bir kombinasyonuna hizmet etmektedir. Düzgün bir şekilde yönetildiğinde, bu peyzaj düzenlemeleri, kadınların ve çocukların sağlığına özel yararları olan çeşitli gıda üretim sistemleri sunar (BKH 1, 4, 5 ve 7). Peru And Dağları'nda yerli bilginin unsurlarını içeren ilköğretim müfredatı projeleri, eğitim hedeflerini (BKH 2) karşılamayı amaçlamakla kalmayıp aynı zamanda mirasın korunmasını, kamu kurumlarına güven oluşturmayı ve topluluk değerleriyle gurur duymayı teşvik etmektedir. Afrika'da kadın el işçilerini ve işletme yöneticilerini inovasyon, ürün kalitesi, pazarlama ve kültürel endüstrilerin gelişimi konularında eğitmek için yapılmış bir dizi çalıştayın amacı toplumsal cinsiyet eşitliğini teşvik etmektir (BKH 3). Madagaskar'ın Midongy-Befotaka Ulusal Parkı'nda yerel topluluklar, Binyıl Kalkınma Hedeflerine bağlı sosyal, ekonomik ve çevresel göstergelerin gelişimini düzenli olarak değerlendiren bir izleme sistemi ile içme suyunu ve doğal kaynak mevcudiyetini kontrol altında tutmuşlardır (Bandarin vd. 2011).

SKH'lerin benimsenmesinden önce, özellikle 2013 Ocak ayında geniş kapsamlı bir kamuya açık istişare süreci için oluşturulan Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri Genel Kurulunun Açık Çalışma Grubu bağlamında, kültür odaklı girişimler, özellikle kültürel bir hedefin de hedefler arasında olmasına odaklanarak, kültürün 2015 sonrası kalkınma gündeminde açık bir şekilde ifade

edilmesini ve kalkınmaya entegre edilmesini amaçlamıştır. Önde gelen bölgesel ve uluslararası STK'ların #culture2015goal kampanyası, “Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine Kültürün Dâhil Edilmesine İlişkin Beyanname” (1 Mayıs 2014) de dâhil olmak üzere çeşitli belgeler yayınlamıştır (1 Mayıs 2014). Bu belge, belli amaçlar, hedefler ve göstergelerle kültürün, Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin bir parçası olarak dâhil edilmesini sağlamak için 2015 sonrası BM Kalkınma Gündemini tanımlayan hükümetlere ve politika belirleyicilerine çağrısında bulunmuştur. UNESCO’nun “Sürdürülebilir Şehirler için Kültür” Uluslararası Konferansı ve akabindeki Hangzhou Çıktıları (Aralık 2015), şehirlerin güvenli, sürdürülebilir, yaşanabilir ve dirençli hale getirilmesini öngören Yeni Kentsel Gündeme (*New Urban Agenda*) katkıda bulunmak için kültür ve kültürel mirasın kilit rolünü belirlemeyi amaçlamıştır. Kültür ve Sürdürülebilir Kalkınma ile ilgili ICOMOS Konsept notu da (Hosagrahar vd. 2016) sürdürülebilir kalkınma hedeflerinde ve Yeni Kentsel Gündemde kültür ve kültürel mirasın rolünü ve giriş noktalarını vurgulamayı amaçlamıştır.

UNESCO’nun bu bağlamdaki baskın anlatısı, kültürün (ve özellikle de kültürel sektörün) sürdürülebilir kalkınmanın bir “sağlayıcısı” ve “yön vericisi” olduğu şeklinde olmuştur (bkz. UNESCO, 2012)). Tüm bölgelerden 29 ülkenin katılımıyla oluşan Kültür ve Kalkınma Dostları Grubu, 2015 sonrası kalkınma gündeminde kültürün bütünüyle entegre edilmesini de savunmuştur. Ayrıca, daha önce benzeri görülmemiş bir uluslararası STK koalisyonu, 2015 sonrası kalkınma gündeminde kültüre odaklanan bir hedef oluşturmak için küresel bir kampanya başlatmıştır (IFACCA, United Cities and Local Governments – Committee on Culture, International Federation of Coalitions for Cultural Diversity, and Cultural Action Europe 2013). Bu inisiyatiflerde kültür, “diğer sürdürülebilir kalkınma hedeflerini beslemek için bir yönlendirici ve kendi başına bir kalkınma hedefi” olarak tanımlanmıştır (IFACCA, United Cities and Local Governments – Committee on Culture, International Federation of Coalitions for Cultural Diversity, and Cultural Action Europe 2013).

Ancak yine de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından onaylanan son SKH’lerde, kültürün hedeflerdeki yeri ve rolü sınırlıdır. Belge kültürden (medeniyet, çeşitlilik, miras ve turizm gibi terimlerle bağlantılı olarak) dört alanda (eğitim, ekonomik büyüme, tüketim ve üretim düzenleri ve sürdürülebilir şehirler) bahsetmekte, ancak kültürü ayrı bir hedef olarak tanımlamamaktadır. Bununla birlikte, nihai hedefler, kültürün sürdürülebilir kalkınma planlaması

ve karar alma sürecine entegre edilmesine dair herhangi bir atıfta bulunmamaktadır. Kültür önderliğindeki kalkınma projelerinin etkileri hakkında araştırmalara (orneğin, MDG Başarı Fonu 2013) ve yıllarca süren savunuculuğa rağmen, SKH belgelerinde kültürün bu hedeflere ulaşmada tam olarak nasıl katkıda bulunabileceği konusunda belirsizlik de devam etmektedir. Ayrıca, SKH'lerde kültürün sürdürülebilir kalkınmanın önemli bir ayağı olarak görülmemesi, sürdürülebilir kalkınmanın nasıl temellendirileceği ve “kalkınmayı doğa ve insanlarla dengelemenin ve sürdürmenin bir anahtarı olarak kültürü anlama” konularında yerli halkların yapabilecekleri katkıların görmezden gelinmesine neden olmuştur (Watene ve Yap, 2015; Throsby ve Petetskaya, 2016).

Sürdürülebilir Kalkınma 2030 Hedeflerinde kültürün izleri doğrudan veya dolaylı olarak sadece 5 alt hedefte görülmektedir. Bunlar:

Hedef 4.7 2030'a kadar diğer konuların yanı sıra, sürdürülebilir kalkınma ve sürdürülebilir yaşam tarzları için eğitim, insan hakları, cinsiyet eşitliği, barışıl ve şiddete başvurmayan kültürün yaygınlaştırılması, dünya vatandaşlığı ve kültürel çeşitliliğin değerinin bilinmesi ile kültürün sürdürülebilir kalkınmaya olan katkısı da dâhil olmak üzere, herkesin sürdürülebilir kalkınmanın yaygınlaşması için gerekli bilgi ve yetenekleri elde etmesinin temin edilmesi.

Hedef 8.3  retken faaliyetler, insana yakışan iş oluşumu, girişimcilik, yaratıcılık ve yenilikçiliği destekleyen kalkınma odaklı politikaların yaygınlaştırılması ve mikro, küçük ve orta ölçekli işletmelerin kurulması ve büyümesinin, mali hizmetlere erişim yolunu da kapsayacak şekilde teşvik edilmesi.

Hedef 8.9 2030'a kadar istihdam yaratan ve yerel kültür ve ürünleri teşvik eden sürdürülebilir turizme yönelik politikaların planlanması ve uygulanması.

Hedef 11.3 2030'a kadar her ülkede katılımcı, bütünleşik ve sürdürülebilir yerleşim yerlerinin planlanması ve yönetimi için kapasitesinin geliştirilmesi ile kapsayıcı ve sürdürülebilir kentleşmenin sağlanması.

Hedef 11.4 Dünya'nın kültürel ve doğal mirasını korumak ve sahip çıkmak için çalışmaları desteklemek.

Hedef 12.b 2030'a kadar istihdam yaratan ve yerel kültür ve ürünleri teşvik eden sürdürülebilir turizm için sürdürülebilir kalkınma etkilerini izleyebilmek için araçlar geliştirilmesi ve uygulanması.

Görüldüğü üzere, kültürel miras, 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündeminde marjinal bir rol oynamaktadır. Kültürel mirastan açıkça yalnızca bir kere 11.hedefte, daha özelde ise “kapsayıcı ve sürdürülebilir kentleşme, planlama ve yönetim” yoluyla “şehirleri ve insan yerleşimlerini “kapsayıcı, güvenli, güçlü ve sürdürülebilir” hale getirme (Hedef 11.3) ve “dünyanın kültürel ve doğal mirasını koruma çabaları” (Hedef 11.4) alt hedeflerinde söz edilmektedir. Özellikle, 169 hedeften biri olan Hedef 11.4'te (“Dünya'nın kültürel ve doğal mirasını korumak ve sahip çıkmak için çalışmaları desteklemek”) kültürel mirastan bahsedilmektedir. Ancak, bu zayıf bir referanstır zira kültürel mirasa özgü değildir ve doğal mirasla birlikte bahsedilir. Ayrıca, bu özel hedef, kıymetini artırma (*valorization*) / yenilenme için herhangi bir referans olmadan, sadece kültürel mirasın korunması ve sahip çıkılması ile ilgilidir. Bununla birlikte, bu alt hedefin gerçekleştirilme oranına dair önerilen yalnızca tek bir gösterge (*Tüm kültürel ve doğal mirasın korunması ve sahip çıkılması için harcanan kişi başına düşen toplam harcama (kamu ve özel), mirasın türüne (kültürel, doğal, karma ve Dünya Mirası Merkezi tarafından belirlenen) göre kişi başına düşen toplam harcama, yönetim seviyesine göre (ulusal, bölgesel ve yerel) / belediye) kişi başına düşen toplam harcama, harcama türü (işletme giderleri / yatırım) ve özel finansman türü (aynı bağışlar, kar amacı gütmeyen özel sektör ve sponsorluk)*) (Birleşmiş Milletler, 2019), çok fazla sınırlayıcı olan bir aşırı basitleştirme ve SKH'lerin 11.4 hedefine ulaşılmasında etkili değildir (Nocca, 2017).

2.3. Sonuç ve Değerlendirme

Kültür sadece bir insanın maddi, manevi ve sosyal yaşamının antropolojik görüntüsünü temsil ettiği için değil, aynı zamanda sürdürülebilir ekonomik büyüme için temel bir kaynak olduğu için önemlidir. Kültür kavramı, kültürel sermaye (Throsby, 2001) anlamında da kullanılabilir: kültür, bir topluluğun mensuplarının kimliklerini ifade etmek için başvurdukları ve o topluluk tarafından biriktirilen bir sermaye varlığıdır. Ekonomik özellikleri (güçlü entelektüel ve yaratıcı bileşen, artan getiriler, esnek uzmanlaşma), sosyal özellikleri (zengin sembolik içeriği, yüksek tanımlama gücü) ve diğer ekonomik alanlara (yani turizm ve çevre) olumlu etkisi nedeniyle, kültür aşırı derecede ilgi gören bir kaynaktır (Santagata, 2002). İstatistiksel veriler, kültürel kaynakların birçok

ekonominin en hızlı büyüyen sektörlerinden biri olduğunu göstermektedir. Kültürel miras ve altyapı, yaratıcı endüstriler ve sürdürülebilir turizm, özellikle doğal ve kültürel kaynaklarının yanı sıra önemli işgücü kaynağına sahip gelişmekte olan ülkelerde de gelir elde etmede etkili olabilir.

Kültür, marjinalleşmiş grupların, azınlıkların ve yerli halkların kabul gördüğü daha kapsayıcı, istikrarlı ve esnek bir toplum yaratmayı mümkün kılan içkin bir değere sahiptir. Kültürel ifadelerle saygı ve desteği teşvik etmek, bir topluluğun sosyal sermayesini güçlendirmeye ve kamu kurumlarına güveni arttırmaya katkıda bulunabilir. Yerel bilgi sistemleri ile geleneksel kültürel faaliyetler daha sürdürülebilir tüketim ve üretim modellerini desteklemeye yardımcı olabilir ve ekolojik zorluklarla daha geniş çapta mücadele edebilir. Çatışma sonrası veya afet eğilimli bölgelerde, kültürel mirasın iyileştirilmesi, ilgili toplulukların kimliklerini yeniden oluşturmalarına yardımcı olabilir. Kapsayıcı ve sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak için, kültürel bir boyutu bütünleştiren ve kültürlerarası diyalogu teşvik eden proaktif politika oluşturma ihtiyacı vardır. Bu politika, yerel bağlamın derinlikli bilgisine dayanmalı ve marjinal grupların katılımını içermelidir (UNRISD, 2013).

Kısacası, uygun koşullar altında, kültür-kalkınma ilişkisi, oldukça sinerjik olabilir. Kültür kalkınmayı besler, kalkınma, kültürü besler ve bu da kalkınmaya yol açar. Hiçbir kalkınma stratejisi veya politikası kültürel olarak nötr değildir. Yerel kültürel varlıklara duyarlılık, birbirine bağlı ekonomik, sosyal ve çevresel sorunların ele alınmasının anahtarı olarak giderek daha fazla tanınmaktadır. Kültür öncülüğünde kalkınma, bireyler ve topluluklar için daha fazla sosyal kapsayıcılık, yenilikçilik, yaratıcılık ve girişimcilik, yerel kaynakların, becerilerin ve bilginin kullanımı gibi parasallaştırılmamış faydaları da içerir. Kültürel ifadelerle saygı duymak ve desteklemek, bir toplumun sosyal sermayesini güçlendirmeye katkıda bulunur ve kamu kurumlarına duyulan güveni artırır. Sosyal sermaye ve güvendedeki artış, anaakım iktisat literatüründe de ifade edildiği üzere ekonomik büyümeyi beraberinde getirir. Öte yandan, kültürel faktörler aynı zamanda yaşam tarzlarını, bireysel davranışları, tüketim kalıplarını, çevresel yönetim ile ilgili değerleri ve doğal çevre ile olan etkileşimlerimizi etkiler. Yerel ve yerli bilgi sistemleri ve çevre yönetimi uygulamaları, ekolojik zorluklarla mücadele etmek, biyolojik çeşitlilik kaybını önlemek, toprağın bozulmasını azaltmak ve iklim değişikliğinin etkilerini azaltmak için değerli bilgiler ve araçlar sunar.

Kültür ve ekonomik başarı arasındaki ilişki hakkında bütün bu olumlu tespitlere rağmen kültürün ve kültürel mirasın sürdürülebilir kalkınmaya katkısıyla ilgili çeşitli yanlış düşünceler halen mevcudiyetini korumaktadır. Hosagrahar vd. (2016), bu yanlışları net bir şekilde özetler:

Yanılığı 1: Ekonomik kalkınma, gelişmekte olan ÷lkelerde acil bir gerekliliktir, ancak mirasın korunması bir lükstür. Böyle bir görüş, ekonomik kalkınma ve mirasın korunmasının çelişkili hedefler olduğunu ve entegre çözümlerin imkânsız olduğunu varsaymaktadır.

Yanılığı 2: Mirasın korunması, dar bir şekilde koruma ve restorasyona odaklanmalıdır, çünkü herhangi bir şekilde kalkınma söz konusu olduğunda, vahşi ticari kalkınma için kapılar açılacaktır. Bu tartışmanın odağı, kâr marjlarının motive ettiği ticari kalkınma değil kapsayıcı ve sürdürülebilir kalkınmadır.

Yanılığı 3: Bir yerin fiziksel doğası, belirli bir yerdeki anlayışları, bağları veya uzun ömürlölüklerine bakılmaksızın, o yerdeki insanların davranışlarını şekillendirir.

Yanılığı 4: Sosyal kaynaşma, paylaşılan kültürel normlardan ortak bir kimlik yaratır. Farklı yaşlardan, etnik kökenlerden, inançlardan ve ideolojilerden oluşan toplumlar, kültür, yer duygusu ve somut olmayan uygulamalar da dâhil olmak üzere kimlikleriyle ilgili diğer unsurlar nedeniyle kaynaşabilirler. İyi hazırlanmış kültürel miras programları, herkes için saygınlığın yanı sıra sosyal kaynaşma, hakkaniyet ve iğerme sağlama potansiyeline sahiptir.

Yanılığı 5: Miras, geçmişten gelen, hatta çağdaş yaşamla ilgisi olmayan eski ve köhne bir şeydir. Miras, doğası gereği tamamen çağdaştır ve şimdi de varlığını korur. Her gün bize dokunur ve olduğumuz her şey için ortak öncüldür. Binalarımız, sokaklarımız, kamusal ve özel mekânlarımız, hepimizin hayatımızı yaşadığımız sahneyi sağlar.

Yanılığı 6: Mirasın korunması finansal olarak mümkün değildir. Ancak, en son teknolojiye dayalı nicel ve nitel yöntemler kullanılarak uygun araç kutusu ile kısa, orta ve uzun vadeli ekonomik faydalar özel ve kamu paydaşları perspektifinden değerlendirildiğinde bu durumun geğerli olmadığı gör÷lür.

Yıllar yılı bu yanlışlarla mücadele eden UNESCO, uluslararası gündeme, kültürün kalkınma programlarındaki rolü için yeni bir yaklaşım getirmiştir. Örneğin, 2003 Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması ve 2005 Kültürel İfadelerin Çeşitliliğinin Korunması ve Geliştirilmesi gibi sözleşmeler yerel kültürlerin hegemonik olanlardan korunmasını ve kültürel turizmi ve yerel

sanat ve el sanatlarını teşvik etmeyi öngörerek yaratıcı veya kültürel endüstrilerin ekonomik karakterini küreselleşme çerçevesinde pekiştirmiştir. Ancak, kültürel endüstriler aracılığıyla yoksulluğu azaltmada ve ekonomileri desteklemede kültürün temel rolünü kanıtlayan verileri toplama konusundaki UNESCO'nun çeşitli başarılarına rağmen, kültürün kalkınma politika ve stratejilerine yaygınlaştırılmasını geliştirme ihtiyacı devam etmektedir (Riofrio, 2014). Bu tespit, Sürdürülebilir Kalkınma 2030 Hedeflerinin içeriğinde ve uygulanmasında açıkça görülmektedir.

Bundan sonrasında kültürün ekonomik başarıya veya sürdürülebilir kalkınmaya katkısını artırmak için olası önerilerden bazıları şu şekilde sıralanabilir:

- Sürdürülebilir kültürel turizmi, kültürel ve yaratıcı endüstrileri, kültürel kurumları ve kültür temelli kentsel canlanmayı, insana yakışır istihdam sağlayan, yerel kalkınmayı ve girişimciliği teşvik eden güçlü ekonomik alt sektörler olarak destekleyerek kültür sektörünün ekonomik kalkınmaya ve yoksulluğun azaltılmasına katkısından maddi olarak yararlanmak.
- Kültür, iklim değişikliğine ve depremler ve seller gibi doğal tehlikelere karşı mücadelede kilit unsurlar olan yerelliği ve tarihsel sürekliliği vurgulayarak bağlamsal direnç için gerekli olan yerel bilgiyi sağladığından (Duxbury vd. 2016), çevresel sürdürülebilirliği teşvik etmek için geleneksel bilgidен yararlanmak.
- Toplumsal sosyal sermayesini güçlendirmek ve güven duygusunu artırmak üzere sosyal kaynaşmayı teşvik etmek için kültürden yararlanmak.

Bu önerileri başarmak, her şeyden önce kültürü kentsel yönetişime entegre etmeyi gerektirmektedir. Bu bağlamda, özellikle yerel yönetimlere önemli sorumluluklar düşmektedir. Bununla birlikte, ekonomik coğrafya (*economic geography*) ve kent ekonomisi (*urban economics*) disiplinleri, UNESCO'nun kültür-ekonomik kalkınma ilişkisi hakkındaki yaklaşımını destekleyecek ve yukarıdaki önerilerin gerçekleştirilmesine katkıda bulunacak çalışmaları ve bulguları içermektedir.

Kaynakça

Ager, P., & Brückner, M. (2013). Cultural diversity and economic growth: Evidence from the US during the age of mass migration. *European Economic Review*, 76-97.

- Alesina, A., & Angeletos, G.-M. (2005). Fairness and redistribution. *American Economic Review*, 960-980.
- Alesina, A., & Ferrara, E. L. (2005). Ethnic Diversity and Economic Performance. *Journal of Economic Literature*, 762-800.
- Alesina, A., & Giuliano, P. (2015). Culture and Institutions. *Journal of Economic Literature*, 898-944.
- Alesina, A., & La Ferrara, E. (2000). Participation in Heterogeneous Communities. *Quarterly Journal of Economics*, 847-904.
- Alesina, A., & La Ferrara, E. (2002). Who trusts others? *Journal of Public Economics*, 207-234.
- Alesina, A., Baqir, R., & Easterly, W. (1999). Public Goods and Ethnic Divisions. *Quarterly Journal of Economics*, 1243-1284.
- Alesina, A., Devleeschauwer, A., Easterly, W., Kurlat, S., & Wacziarg, R. (2003). Fractionalization. *Journal of Economic Growth*, 155-194.
- Alesina, A., Glaeser, E., & Sacerdote, B. (2001). Why doesn't the United States have a European-style welfare state? *Brookings Papers on Economic Activity*, 187-254.
- Alesina, A., Harnoss, J., & Rapoport, H. (2016). Birthplace diversity and economic prosperity. *Journal of Economic Growth*, 101-138.
- Alesina, A., Michalopoulos, S., & Papaioannou, E. (2016). Ethnic Inequality. *Journal of Political Economy*, 428-488.
- Algan, Y., & Cahuc, P. (2010). Inherited Trust and Growth. *American Economic Review*, 2060-2092.
- Arrow, K. J. (1972). Gifts and Exchanges. *Philosophy & Public Affairs*, 343-362.
- Ashraf, Q., & Galor, O. (2011). Cultural Diversity, Geographical Isolation, and the Origin of the Wealth of Nations. *NBER Working Paper No. 17640*.
- Ashraf, Q., & Galor, O. (2011). Cultural Diversity, Geographical Isolation, and the Origin of the Wealth of Nations. *NBER Working Paper No. 17640*.
- Ashraf, Q., & Galor, O. (2013). The 'Out of Africa' Hypothesis, Human Genetic Diversity, and Comparative Economic Development. *American Economic Review*, 1-46.
- Awaworyi Churchill, S., & Smyth, R. (2017). Ethnic Diversity and Poverty. *World Development*, 285-302.

- Bairoch, P. (1991). *Cities and economic development: from the dawn of history to the present*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bandarin, F., Hosagrahar, J., & Albernaz, F. S. (2011). Why development needs culture. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 15-25.
- Banfield, E. C. (1958). *The Moral Basis of a Backward Society*. New York: Free Press.
- Barro, R. J., & McCleary, R. M. (2003). Religion and Economic Growth across Countries. *American Sociological Review*, 760-781.
- Bellini, E., Ottaviano, G. I., Pinelli, D., & Prarolo, G. (2013). Cultural Diversity and Economic Performance: Evidence from European Regions. R. Crescenzi, & M. Percoco içinde, *Geography, Institutions and Regional Economic Performance* (s. 121-141). Springer.
- Biggs, T., Raturi, M., & Srivastava, P. (2002). Ethnic networks and access to credit: evidence from the manufacturing sector in Kenya. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 473-486.
- Birleşmiş Milletler. (2019). *Global indicator framework for the Sustainable Development Goals*. https://unstats.un.org/sdgs/indicators/Global%20Indicator%20Framework%20after%202019%20refinement_Eng.pdf adresinden alındı
- Bove, V., & Elia, L. (2017). Migration, Diversity, and Economic Growth. *World Development*, 227-239.
- Böheim, R., Horvath, T., & Mayr, K. (2012). Birthplace Diversity of the Workforce and Productivity Spill-overs in Firms . *WIFO Working Papers* 438.
- Castellani, M. (2019). Does culture matter for the economic performance of countries? An overview of the literature. *Journal of Policy Modeling*, 700-717.
- Collier, P. (2000). Ethnicity, Politics and Economic Performance. *Economics & Politics*, 225-245.
- Collier, P. (2001). Implications of ethnic diversity. *Economic Policy*, 128–166.
- Collier, P., & Hoeffler, A. (1998). On economic causes of civil war. *Oxford Economic Papers*, 563–573.
- Conzo, P., Aassve, A., Fuochi, G., & Mencarini, L. (2017). The cultural foundations of happiness. *Journal of Economic Psychology*, 268-283.
- Cunningham, S. (2011). Developments in measuring the “creative” workforce. *Cultural Trends*, 25-40.
- Cutler, D. M., Glaeser, E. L., & Vigdor, J. L. (2008). Is the Melting Pot Still Hot? Explaining the Resurgence of Immigrant Segregation. *Review of Economics and Statistics*, 478-497.

- de-Miguel-Molina, B., Hervas-Oliver, J.-L., Boix, R., & DeMiguel-Molina, M. (2012). The Importance of Creative Industry Agglomerations in Explaining the Wealth of European Regions. *European Planning Studies*, 1263-1280.
- Dincer, O. C., & Wang, F. (2011). Ethnic diversity and economic growth in China. *Journal of Economic Policy Reform*, 1-10.
- Duranton, G., & Puga, D. (2001). Nursery Cities: Urban Diversity, Process Innovation, and the Life Cycle of Products. *American Economic Review*, 1454-1477.
- Duxbury, N., Hosagrahar, J., & Pascual, J. (2016). *Why must culture be at the heart of sustainable urban development?*
http://www.agenda21culture.net/sites/default/files/files/documents/en/culture_sd_cities_web.pdf
adresinden alındı
- Duxbury, N., Kangas, A., & Beukelaer, C. D. (2017). Cultural policies for sustainable development: Four strategic paths. *International Journal of Cultural Policy*, 214-230.
- Dünya Bankası. (2010). *Cultural Heritage and Historic Cities Newsletter*. Washington: Dünya Bankası.
- Easterly, W. (2001). Can Institutions Resolve Ethnic Conflict? *Economic Development and Cultural Change*, 687-706.
- Easterly, W., & Levine, R. (1997). Africa's Growth Tragedy: Policies and Ethnic Divisions. *Quarterly Journal of Economics*, 1203-1250.
- Falck, O., Fritsch, M., & Heblich, S. (2011). The phantom of the opera: Cultural amenities, human capital, and regional economic growth. *Labour Economics*, 755-766.
- Fearon, J. D., & Laitin, D. D. (2003). Ethnicity, Insurgency, and Civil War. *American Political Science Review*, 75-90.
- Fernández, R. (2011). Does Culture Matter? A. B. Jess Benhabib içinde, *Handbook of Social Economics* (s. 481-510). Elsevier.
- Florida, R. (2002). Bohemia and economic geography. *Journal of Economic Geography*, 55-71.
- Glaeser, E. L. (2005). Review of Richard Florida's The Rise of the Creative Class. *Regional Science and Urban Economics*, 593-596.
- Glaeser, E. L., & Shleifer, A. (2002). Legal Origins. *Quarterly Journal of Economics*, 1193-1229.

- Glaeser, E. L., Kallal, H. D., Scheinkman, J. A., & Shleifer, A. (1992). Growth in Cities. *Journal of Political Economy*, 1126-1152.
- Gorodnichenko, Y., & Roland, G. (2011). Which Dimensions of Culture Matter for Long-Run Growth? *American Economic Review*, 492-498.
- Gorodnichenko, Y., & Roland, G. (2017). Culture, institutions, and the wealth of nations. *Review of Economics and Statistics*, 402-416.
- Gradstein, M., & Justman, M. (2019). Cultural interaction and economic development: An overview. *European Journal of Political Economy*, 243-251.
- Guiso, L., Sapienza, P., & Zingales, L. (2006). Does Culture Affect Economic Outcomes? *Journal of Economic Perspectives*, 23-38.
- Guiso, L., Sapienza, P., & Zingales, L. (2009). Cultural Biases in Economic Exchange? *Quarterly Journal of Economics*, 1095–1131.
- Hampton, M. (2005). Heritage, local communities and economic development. *Annals of Tourism Research*, 735-759.
- Henrich, J., Boyd, R., Bowles, S., Camerer, C., Fehr, E., Gintis, H., & McElreath, R. (2001). In Search of Homo Economicus: Behavioral Experiments in 15 Small-Scale Societies. *American Economic Review*, 73-78.
- Hjort, J. (2014). Ethnic Divisions and Production in Firms. *Quarterly Journal of Economics*, 1899-1946.
- Horowitz, D. L. (2000). *Ethnic Groups in Conflict*. University of California Press.
- Hosagrahar, J., Soule, J., Girard, L. F., & Potts, A. (2016). *Cultural Heritage, the UN Sustainable Development*. ICOMOS.
- Jolly, R., Emmerij, L., & Weiss, T. G. (2009). *UN Ideas That Changed the World*. Indiana University Press.
- Kemeny, T. (2012). Cultural Diversity, Institutions, and Urban Economic Performance. *Environment and Planning A*, 2134-2152.
- Kerr, W. R. (2008). Ethnic Scientific Communities and International Technology Diffusion. *Review of Economics and Statistics*, 518-537.

- Kitching, J., Smallbone, D., & Athayde, R. (2009). Ethnic Diasporas and Business Competitiveness: Minority-Owned Enterprises in London. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 689-705.
- Knack, S., & Keefer, P. (1997). Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation. *Quarterly Journal of Economics*, 1251-1288.
- Kuran, T. (2004). Cultural obstacles to economic development: Often overstated, usually transitory. V. Rao, & M. Walton içinde, *Culture and public action* (s. 71-90). Stanford University Press.
- La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., & Shleifer, A. (2008). The Economic Consequences of Legal Origins. *Journal of Economic Literature*, 285-332.
- La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., Shleifer, A., & Vishny, R. W. (1997). Trust in Large Organizations. *American Economic Review*, 333-338.
- Landes, D. S. (1998). *Wealth and Poverty of Nations*. Londra: Abacus.
- Lim, M., Metzler, R., & Bar-Yam, Y. (2007). Global Pattern Formation and Ethnic/Cultural Violence. *Science*, 1540-1544.
- Liñán, F., & Fernandez-Serrano, J. (2014). National culture, entrepreneurship and economic development: different patterns across the European Union. *Small Business Economics*, 685–701.
- Marco-Serrano, F., Rausell-Koster, P., & Abeledo-Sanchis, R. (2014). Economic development and the creative industries: a tale of causality. *Creative Industries Journal*, 81-91.
- Maridal, J. H. (2013). Cultural impact on national economic growth. *Journal of Socio-Economics*, 136-146.
- McCleary, R. M., & Barro, R. J. (2006). Religion and economy. *Journal of Economic Perspectives*, 49-72.
- Miguel, E., & Gugerty, M. K. (2005). Ethnic diversity, social sanctions, and public goods in Kenya. *Journal of Public Economics*, 2325-2368.
- Montalvo, J. G., & Reynal-Querol, M. (2005). Ethnic diversity and economic development. *Journal of Development Economics*, 293-323.
- Montalvo, J. G., & Reynal-Querol, M. (2014). Cultural Diversity, Conflict, and Economic Development. V. A. Ginsburgh, & D. Throsby içinde, *Handbook of the Economics of Art and Culture* (s. 485-506). Elsevier.

- Nathan, M., & Lee, N. (2013). Cultural Diversity, Innovation, and Entrepreneurship: Firm-level Evidence from London. *Economic Geography*, 367-394.
- Niebuhr, A. (2010). Migration and innovation: Does cultural diversity matter for regional R&D activity? *Papers in Regional Science*, 563-585.
- Nijkamp, P., & Riganti, P. (2008). Assessing cultural heritage benefits for urban sustainable development. *International Journal of Services Technology and Management*, 29-38.
- Nocca, F. (2017). The Role of Cultural Heritage in Sustainable Development: Multidimensional Indicators as Decision-Making Tool. *Sustainability*, 1882.
- Ottaviano, G. I., & Peri, G. (2005). Cities and cultures. *Journal of Urban Economics*, 304-337.
- Ottaviano, G. I., & Peri, G. (2005). Rethinking the Gains from Immigration: Theory and Evidence from the U.S. *NBER Working Paper No. 11672*.
- Ottaviano, G. I., & Peri, G. (2006). The economic value of cultural diversity: evidence from US cities. *Journal of Economic Geography*, 9-44.
- Ozgen, C., Nijkamp, P., & Poot, J. (2013). The impact of cultural diversity on firm innovation: evidence from Dutch micro-data. *IZA Journal of Migration*.
- Parrotta, P., Pozzoli, D., & Pytlikova, M. (2014). The nexus between labor diversity and firm's innovation. *Journal of Population Economics*, 303-364.
- Pereira Roders, A., & van Oers, R. (2011). Editorial: bridging cultural heritage and sustainable development. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 5-14.
- Platteau, J.-P. (2015). *Institutions, social norms and economic development*. Routledge.
- Polanyi, M. (1958). *Personal knowledge*. Chicago: University of Chicago Press.
- Power, D. (2011). *Priority sector report: Creative and cultural industries*. European Commission, Publications Office of the European Union.
- Power, D., & Nielsen, T. (2010). *Priority sector report: Creative and cultural industries*. Europe INNOVA, European Cluster Observatory.
- Pyykkönen, M. (2012). UNESCO and cultural diversity: democratisation, commodification or governmentalisation of culture? *International Journal of Cultural Policy*, 545-562.

- Riofrio, M. D. (2014). *UNESCO's concept of Culture as a Driver of Sustainable Development*.
https://www.academia.edu/27749131/UNESCOs_concept_of_Culture_as_a_Driver_of_Sustainable_Development adresinden alındı
- Santagata, W. (2002). Cultural Districts, Property Rights and Sustainable Economic Growth. *International Journal of Urban and Regional Research*, 9-23.
- Saxenian, A., & Sabel, C. (2008). Roepke Lecture in Economic Geography Venture Capital in the “Periphery”: The New Argonauts, Global Search, and Local Institution Building. *Economic Geography*, 379-394.
- Scott, A. (2000). *The cultural economy of cities: essays on the geography of image-producing industries*. Sage.
- Sen, A. (2004). How Does Culture Matter? V. Rao, & M. Walton içinde, *Culture and Public Action* (s. 37-58). Standford University Press.
- Sparber, C. (2010). Racial Diversity and Macroeconomic Productivity across US States and Cities. *Regional Studies*, 71-85.
- Suedekum, J., Wolf, K., & Blien, U. (2014). Cultural Diversity and Local Labour Markets. *Regional Studies*, 173-191.
- Tabellini, G. (2008). Institutions and culture. *Journal of the European Economic Association*, 255–294.
- Tabellini, G. (2010). Culture and Institutions: Economic Development in the Regions of Europe. *Journal of the European Economic Association*, 677-716.
- Throsby, D. (2001). *Economics and Culture*. Cambridge University Press.
- Throsby, D. (2010). *The Economics of Cultural Policy*. Cambridge University Press.
- Throsby, D., & Petetskaya, E. (2016). Sustainability Concepts in Indigenous and Non-Indigenous Cultures. *International Journal of Cultural Property*, 119-140.
- Trax, M., Brunow, S., & Suedekum, J. (2015). Cultural diversity and plant-level productivity. *Regional Science and Urban Economics*, 85-96.
- Tweed, C., & Sutherland, M. (2007). Built cultural heritage and sustainable urban development. *Landscape and Urban Planning*, 62-69.
- UNCTAD. (2018). *CREATIVE ECONOMY OUTLOOK*. Birleşmiş Milletler.

- UNESCO. (2009). *Investing in cultural diversity and intercultural dialogue*. Paris: UNESCO.
- UNESCO. (2012). *Culture: a driver and an enabler of sustainable development*. Thematic Think Piece. UN System Task Team on the Post-2015 UN Development Agenda.
https://www.un.org/millenniumgoals/pdf/Think%20Pieces/2_culture.pdf adresinden alındı
- UNESCO. (2013). *Creative Economy Report*. UNESCO.
- UNESCO World Report. (2009). *Investing in Cultural Diversity and Intercultural Dialogue*. UNESCO Publishing.
- UNRISD. (2013). *Social Drivers of Sustainable Development*. UNRISD.
- UNWTO. (2010). *UNWTO Tourism Highlights 2010 Edition*. UNWTO.
- Watene, K., & Yap, M. (2015). Culture and sustainable development: Indigenous contributions. *Journal of Global Ethics*, 51-55.
- Weber, M. (1905). *The Protestant ethic and the spirit of capitalism*. Routledge.
- Wright, W., & Eppink, F. (2016). Drivers of heritage value: A meta-analysis of monetary valuation studies of cultural heritage. *Ecological Economics*, 277-284.